

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

100 JAAR

Van Rijksbureau voor de Monumentenzorg
tot **Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed**

4
2018

FOTO RCE, JOHANNES KRAMER

4 | Elk een eigen spoor

Restauratie en nieuwbouw gaan hand in hand. Dat was honderd jaar geleden ook al zo. Toch hebben de twee vakgebieden sinds 1918 elk een eigen spoor gevolgd.

FOTO RCE

14 | De krenten uit de pap

Rijksmonumenten zijn zorgvuldig geselecteerd. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en zijn voorgangers spelen daar al honderd jaar een belangrijke rol in.

FOTO RCE, JOS STOUWER

24 | Hunebedden in 1918

Honderd jaar geleden legde archeoloog Van Giffen alle hunebedden vast op foto en tekening. Dat vormde de start van de professionele zorg voor deze grafmonumenten.

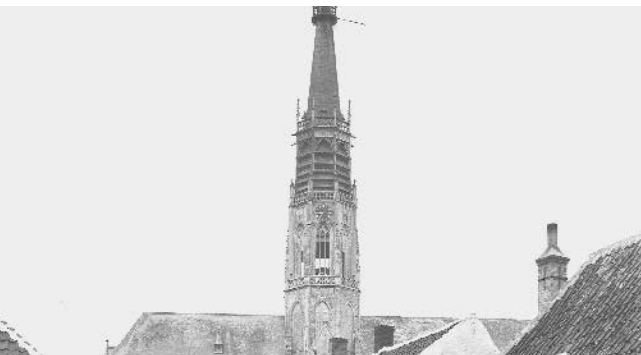

FOTO RCE

30 | Torens restaureren

Bij restauraties werd in 1918 'behouden gaat voor vernieuwen' het uitgangspunt. Hoe heeft dat de afgelopen honderd jaar uitgepakt bij beeldbepalende torens?

Over honderd jaar...

'Wat zal het oordeel zijn van onze historica, die in de 22ste eeuw terugkijkt op onze tijd van onbehagen en vervreemding? Ik hoop dat zij uiteindelijk zal kunnen zien en erkennen dat wij in staat waren het tij te keren. Dat niet de polarisatie en kunstmatige tegenstellingen, maar verbinding de norm werd.' Deze hoop sprak minister Sigrid Kaag op 30 september uit in haar indrukwekkende Abel Herzberglezing. Ze sloot af met een oproep: 'Wees niet stil! Wij zijn met velen. Onze stem is nodig. Ons handelen is nodig.' Een dag ervoor sprak minister Ingrid van Engelshoven vanwege de aanwijzing van de Muur van Mussert als rijksmonument. 'Laat deze muur ons eraan herinneren dat woorden die de rechtsstaat ondermijnen en de vrijheid onder druk zetten, nooit onweersproken mogen blijven.'

Honderd jaar geleden, de Eerste Wereldoorlog was net ten einde. Er was geloof, hoop en vertrouwen in een betere toekomst. Onder dat gesternte ging onze voorganger van start, het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Vol optimisme, werkend aan behoud en ontwikkeling van het erfgoed, dat het verhaal van onze geschiedenis vertelt, dat helpt het heden te duiden en dat perspectief biedt voor de toekomst. Het erfgoed dat zo bepalend is voor onze identiteit. En naar de erfgoedzorg in die honderd jaar kijken we terug in dit speciale, extra nummer van ons tijdschrift. Het is geheel gewijd aan de honderdjarige geschiedenis van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Laat onze opgave voor de komende honderd jaar zijn dat verbinding de norm wordt. Laat ons zichtbaar maken dat het erfgoed, dat zo'n onderdeel uitmaakt van onze identiteit, meerstemmig is, dat het verschillende perspectieven in zich heeft, dat het elementen uit allerlei culturen verenigt. Dat erfgoed niet uitsluit, maar omarmt. Dat we erfgoed behouden om van te genieten en om te koesteren, maar ook erfgoed dat ons waarschuwt 'opdat wij niet vergeten'. En dat we de verhalen van het erfgoed, van onze geschiedenis delen en doorgeven aan volgende generaties. Wees niet stil! Wij zijn met velen.

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 8 | Een omgekeerde stamboom
- 10 | Strijd om het erfgoed
- 12 | Kunst Zoekt Plek
- 13 | Een wet voor monumenten
- 17 | Aangenaam Kennis Te Maken
- 18 | Scheepswrakken
- 20 | Kijk!
- 22 | Gelaagde geschiedenis
- 27 | Drie Dingen
- 28 | 100 jaar landschapszorg
- 33 | Het Monster
- 34 | De Hunenborg
- 36 | 100 jaar discussie
- 38 | Publicaties
- 40 | Voor & Na

Foto voorzijde Een restauratie van honderd jaar geleden. Zie pagina 4.
FOTO RCE, JOHANNES KRAMER

FOTO RCE, JAMMO PORS

Susan Lammers
algemeen directeur

CODA'S DE HOND JONG MUSEUMTALENT

‘Voor mij staat het begrip agora nog altijd centraal. Het is het museum als ontmoetingsplaats en het gaat over het bereiken van nieuwe cultuurgebruikers. Daar zit mijn passie.’ Aldus Davida de Hond, het 31-jarige Jonge MuseumTalent van 2018. De Hond is programmamaker bij het CODA Museum in Apeldoorn en won op 4 oktober een gepersoniseerd ontwikkelingsstraject ter waarde van vijfduizend euro. De prijs is een initiatief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om talent tot en met 31 jaar in de museumsector in de schijnwerpers te zetten en om innovatieve ideeën en nieuwe energie met elkaar te delen.

FOTO DAVIDA DE HOND

Davida de Hond

OP BEZOEK IN ZWOLLE

Een levensecht bezoek aan rijksmonumenten in Zwolle die niet altijd voor publiek toegankelijk zijn. Dat is nu mogelijk dankzij een virtuele tour, ontwikkeld door de gemeente Zwolle en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De tour is een proef om historische gebouwen beter te ontsluiten. Via wandelroute-zwolle.nl zijn in vijf monumenten 360-graden-foto's te zien. Ook valt er over elk pand informatie te lezen.

De kelder van het Hof van Ittersum uit de veertiende eeuw

FOTO RCE, TON VAN DER WAL

NEDERLAND VERANDERT

Nederland staat voor belangrijke transitie's, zoals de overgang naar duurzame energie, aanpassingen aan het veranderende klimaat en de bouw van meer woningen. Op maandag 3 december kunnen vakgenoten uit de erfgoedwereld hierover met elkaar in gesprek gaan. De werk-conferentie *Nederland verandert*, in de Van Nellefabriek in Rotterdam, is georganiseerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De dag zal gevuld zijn met inspirerende en actieve sessies, waarin de kansen centraal staan die het erfgoed ons bij deze grote opgaven aanreikt. Minister Ingrid van Engelshoven sluit de dag af. Nadere informatie en aanmelden: de agenda op www.cultureelerfgoed.nl.

FOTO RCE, CORNELIUS STEENBERGH

Windenergie van honderd jaar geleden: de Winkelse Molen bij Abcoude in 1918

1200 LEERLINGEN

Voor het achtste jaar op rij deden in oktober twaalfhonderd leerlingen van het Corderius College, een Amersfoortse middelbare school, mee aan de Erfgoedweek. Elke dag van die week start bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, dat in Amersfoort zetelt. Dit jaar bogen de leerlingen zich over de vragen welke functie de volmolen uit 1645 naast de Koppelpoort zou kunnen vervullen en hoe er minder auto's door de middeleeuwse binnenstad kunnen rijden. Meer dan dertig culturele instellingen uit de omgeving werken mee aan de Erfgoedweek. Andere scholen kunnen de lesmodules van dit geslaagde initiatief overnemen.

W.A. VAN ES- PRIJS 2018

Tijdens de Reuvensdagen op 15 en 16 november in Vlaardingen wordt de W.A. van Es-prijs 2018 uitgereikt aan de schrijver van een recent proefschrift. De W.A. van Es-prijs is een stimuleringsprijs van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed voor onderzoekstalent op het gebied van de Nederlandse archeologie. Deze prijs wordt afwisselend toegekend voor een proefschrift en een masterscriptie. Er is een bedrag van tweeduizend euro aan verbonden. Wim van Es was van 1965 tot 1988 directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, een van de voorgangers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

VASTGEDUWDE VERF

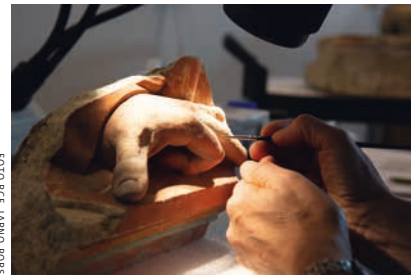

FOTO RCE, JANNIO HORS

De verf van het beeldhouwwerk wordt vastgeduwd

Op de expositie *80 jaar oorlog: De geboorte van Nederland* in het Rijksmuseum is nog tot en met 20 januari iets bijzonders te zien: een zeldzaam reliëf uit de renaissance. Tijdens de Beeldenstorm zijn er onder de vloer van de Maartenskerk in Doorn delen van het kapotgeslagen reliëf verborgen. In 1996 zijn ze teruggevonden. Maar boven de grond drukte uitbloeiend zout de verf van het beeldhouwwerk. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft dit weer voorzichtig vast laten duwen. Nadere informatie: www.rijksmuseum.nl.

WEDERKERIG WERELDERFGOED

Op 7 november was er op initiatief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een bijeenkomst voor bestuurders van werelderfgoed. In de Van Nellefabriek in Rotterdam gingen burgemeester Aboutaleb van deze stad en minister Van Engelshoven met elkaar in gesprek over de 'wederkerigheid' van werelderfgoed. Oftewel: hoe kan werelderfgoed benut worden voor meerdere zaken? En welke verantwoordelijkheden heb je ervoor? In een daaropvolgende discussie stond de vraag centraal welke belangen om keuzes van de bestuurders vragen.

FOTO RCE

De Van Nellefabriek tijdens de bouw in 1926

BELADEN EN GEDEELD

FOTO RIJKSMUSEUM

In 1960 sneden Indonesische demonstranten dit portret van koningin Wilhelmina kapot

Hoe kunnen musea beladen 'gedeelde' voorwerpen beter presenteren? En wat kunnen zij daarbij van elkaar leren? Vanuit deze vragen houdt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een *workshop* voor de tien landen waarmee de dienst samenwerkt aan voormalig Nederlands erfgoed over de grens. Vaak heeft dat een koloniale achtergrond. Gedurende twee weken in december zullen experts uit Australië, Brazilië, India, Indonesië, Japan, Rusland, Sri Lanka, Suriname, de Verenigde Staten, Zuid-Afrika en uit Nederland onderzoeken hoe dergelijke voorwerpen vanuit verschillende perspectieven gepresenteerd kunnen worden. ☒

100 jaar restauratie en nieuwbouw

Elk een

Restauratie en nieuwbouw gaan anno 2018 hand in hand. Dat was honderd jaar geleden ook al zo. Restaureren is immers ook een soort bouwen. Toch hebben de twee vakgebieden sinds 1918 elk een eigen spoor gevolgd. Soms sterk gescheiden van elkaar en soms maar een beetje. MICHEL VAN HUNEN

eigen spoor

Honderd jaar geleden is de toren Oldehove in Leeuwarden, uit de zestiende eeuw, met beton gerestoreerd

In 1937 werd de gotische Lambertuskerk in het Zuid-Hollandse dorp Strijen hersteld

Monumentenzorg was voor de oorlog vooral een strijd tegen voortdurende sloop en eindeloos verval. Om een rem op de sloop te zetten werden er van 1903 tot en met 1933 per provincie 'voorloopige lijsten' opgesteld met historisch waardevolle panden. De eerste jaren gebeurde dat door een daarvoor ingestelde Rijkscommissie en vanaf 1918 door de afdeling Beschrijvingen van een nieuwe Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Die commissie werd ambtelijk ondersteund door het eveneens in 1918 opgerichte Rijksbureau voor de Monumentenzorg. De afdeling Herstel van de Rijkscommissie begeleidde restauraties. Het aantal restauraties was destijds nog overzichtelijk. Tussen 1919 en 1938 zijn er in Nederland 350 voltooid, voornamelijk van 'monumenten van geschiedenis en kunst', zoals raadhuisen, kastelen, gegoede huizen, kerken, landhuizen en verdedigingswerken.

Goed handwerk en zorgvuldigheid in detaillering waren een vanzelfsprekend verschijnsel

In die tijd lag restaureren voor wat betreft bouwmethodiek, materiaalgebruik en vakmanschap dicht aan tegen nieuw bouwen. Elke serieuze aannemer kon een monument herstellen. Goed handwerk en zorgvuldigheid in detaillering waren een vanzelfsprekend verschijnsel. Ambachtelijk vakmanschap was in de vooroorlogse jaren belangrijk. In handboeken zoals *De praktische metselaar* van Carl Schwatlo uit 1874 of *De praktische timmerman* van Gerrit Scholten uit 1903 staan alle technieken gedetailleerd beschreven, ook uit voorgaande perioden. Speciale restauratietechnieken waren niet aan de orde. Technisch was restauratie nog gewoon bouwen. Het resultaat werd vooral bepaald door de architect en de visie van het Rijksbureau. Maar qua opvattingen begon er vanaf het eind van de negentiende eeuw wel een verschil te ontstaan tussen restauratie en bouwen. Zo aanvaardde het Rijk in 1915 de *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van de oude bouwwerken*.

Wetenschappelijk onderzoek

Ook werd er vanaf het einde van de negentiende eeuw geleidelijk wetenschappelijk meer onderzoek gedaan naar het gedrag van bouwmaterialen. Zo werd in 1882 architect Jacobus van der Kloes benoemd tot de eerste hoogleraar in de kennis en het onderzoek der bouwstoffen aan de Polytechnische School in Delft, de voorloper van de Technische

»

» Universiteit. Nieuwe bouwmaterialen, zoals het opnieuw uitgevonden beton, werden ook voor restauratie gebruikt. Beton voor het herstellen van slechte funderingen, voor het vervangen van houten balken en voor het maken van ringbalken onder een kapvoet. Het beton werd zo veel mogelijk aan het oog onttrokken.

In de vooroorlogse jaren werd het comfort verhoogd van niet alleen nieuwe gebouwen, maar ook van monumenten. Lichtgas en petroleum maakten plaats voor elektriciteit. Kachels en centrale verwarming met hete lucht of stoom werden vervangen door verwarming met warm water. Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam restauratie van historische gebouwen neer op herstel van oorlogsschade. Het was in veel gevallen gedeeltelijke reconstructie met traditionele bouwmaterialen en methoden, aangevuld met beton. De oorlog leidde tot de eerste wettelijke regeling om monumenten te beschermen. De opperbevelhebber van land- en zeemacht besloot op 21 mei 1940 dat het verboden is om monumenten die voorkomen op de 'voorlopige lijsten' te slopen of in mindere mate te veranderen.

Noodvoorzieningen

Ook de bevrijding van Nederland ging helaas gepaard met grote verwoestingen. Zo werden van de grotere monumentale gebouwen er ongeveer driehonderd vernietigd, tweehonderd zwaar beschadigd en leden er vijfhonderd tot zeventienhonderd lichtere schade. Een eerste zorg van het Rijksbureau was de schade inventariseren om vervolgens verder verval te voorkomen door noodvoorzieningen aan te laten brengen. In 1947 veranderde de naam van het bureau in Rijksdienst voor de Monumentenzorg. En in de

jaren vijftig, de tijd van woningnood en wederopbouw, kwam de vernieuwing in de bouw in een stroomversnelling. Vanaf dat moment begonnen nieuwbouw en restauratie steeds meer een eigen koers te volgen. In de nieuwbouw kwam er massaproductie op gang met andere bouwtechnieken en materialen dan in de restauratie. Staal en beton namen de dragende functie van metselwerk over. Systeembouw met voorgefabriceerde elementen ontwikkelde zich razendsnel.

In dat uit elkaar groeien van nieuwbouwwerk en restauratiewerk speelden ook de veranderende werkprocessen en zogenoemde 'arbeidsdeling' een belangrijke rol. Door dit splitsen van een taak in deeltaken kreeg de ambachtelijke vakman, zoals de timmerman, een steeds kleinere rol in de bouw. Het betekende een totale ommekeer in het beroep van de timmerman en het bouwvak. 'Een houten buitenpui, om een praktisch voorbeeld te noemen, wordt tegenwoordig op de tekenkamer van een architectenbureau gedetailleerd,' schreef hoogleraar bouweconomie Adolph Hendriks in 1984, 'het maken van de pui gebeurt op de timmerfabriek. De timmerman heeft alleen nog tot taak het geheel in het werk te brengen.' En al in 1966 schreef hoofd Beschrijvingen van de Rijksdienst Bert van Swigchem in zijn boek *Afbraak of restauratie* over de veranderingen in de maatschappij en de bouw in relatie tot de monumentenzorg: 'De gewijzigde vormprincipes, het nieuwe materiaalgebruik en de geheel veranderende eisen, in onze tijd aan het bouwen gesteld, hebben een totale ommekeer teweeg gebracht.'

Steeds vaker bouwen we grootschalig nieuw onder of direct naast het monument

Zure regen

De 'gewone-mensen-monumenten', zoals huizen en boerderijen, die na de oorlog meer in beeld waren gekomen bij de monumentenzorg, vereisten herstel. Ook industrieel erfgoed, waaronder watertorens, fabrieksgebouwen, silo's, stations en pakhuizen, kreeg wettelijke bescherming als rijksmonument. Zure regen werd vanaf begin jaren zeventig een veelbesproken bedreiging voor monumenten. Zwavel- en stikstofoxiden in de lucht vormden met regenwater zwavelzuur en salpeterzuur. Met name kalkhoudende natuursteen en mortel werden aangetast. In die tijd had restauratie zich zodanig als eigen vakgebied ontwikkeld dat restaurator Coen Temminck Groll op de Technische Hogeschool van Delft als eerste hoogleraar architectuur en restauratie werd benoemd.

Tot ver in de twintigste eeuw bestonden er flinke verschillen van inzicht over het behouden van oorspronkelijk bouw materiaal of de vorm reconstru-

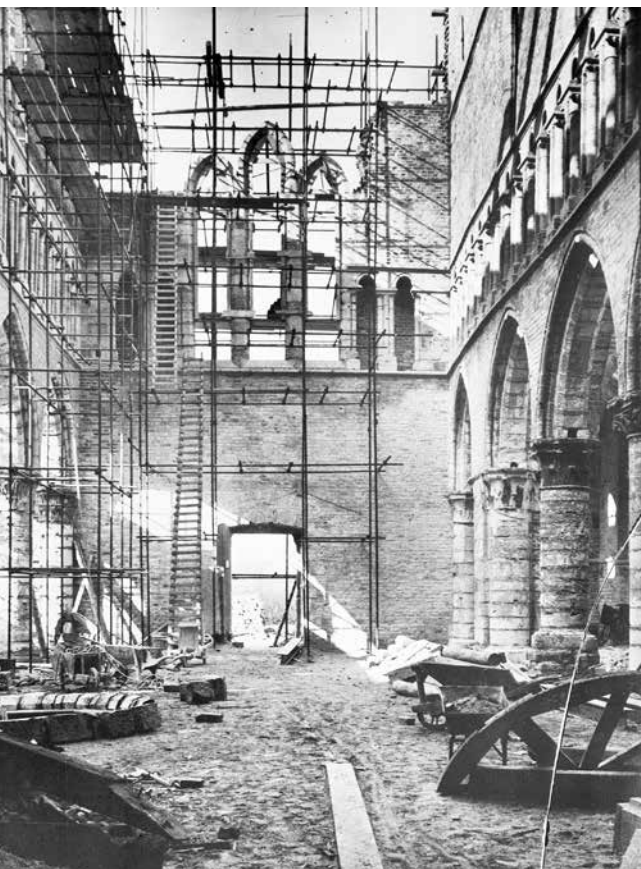

In 1980 is bij herstel het originele beeldhouwwerk van de vierschaar in het Paleis op de Dam behouden door het te ontzouten

eren. Dat vond plaats tussen de praktischer opgeleide bouwkundige monumentenzorger en architect aan de ene kant en de academisch opgeleide kunsthistoricus aan de andere kant. Het richtinggevende Charter van Venetië uit 1964 – 'behouden gaat voor vernieuwen' – speelde volgens sommigen in de praktijk lange tijd geen enkele rol. Dat veranderde volgens oud-Rijksdienst-directeur Ruud Meischke rond 1975. Hij schreef in een jaarboek van de dienst: 'Toch brak toen een nieuwe periode door, waarin men voor het eerst ernst maakte met het uitgangspunt "Behouden gaat voor vernieuwen". De esthetische instelling die de Monumentenzorg een eeuw lang had gedomineerd, was voorbij.'

Middelen

Deze focus op behoud van oud bouw materiaal leidde vanaf de jaren tachtig tot een hausse aan middelen waarmee het kon worden beschermd, verstevigd of geconsolideerd. Denk aan hydrofobermiddelen om gevels waterdicht te maken, steenverstevigers en injectiemiddelen tegen vocht. Ook werd er onder meer kathodische bescherming ingezet om het roesten van ijzer tegen te gaan, net als epoxyhars om houten balkkoppen aan te gieten, hete lucht om insecten in hout te doden en 'restauratiepleister' voor het herstel van met vocht en zout belaste muren. Er bestond in de jaren tachtig en negentig nog volop vertrouwen in. Maar de Rijksdienst onderzocht het effect ervan en ook bij andere monumentenzorgers groeide het besef van de beperkingen en de averechtse gevolgen. Sommige methoden kregen een slechte reputatie, zoals hydrofoberen en in hout geschroefde nippels om bestrijdingsmiddelen door te injecteren. Andere methoden zijn een blijvend succes, zoals herstel van

De dertiende-eeuwse Bavokerk in de Zeeuwse stad Aardenburg is in 1949 hersteld na zware oorlogsschade

houtconstructies met epoxy en wapeningsstaven. Deze methode combineert twee uitgangspunten, namelijk bouw materiaal behouden en de situatie technisch verbeteren.

Er was meer materiaaltechnisch onderzoek nodig, omdat er zich een nieuwe bedreiging aftekende: verkeerd gebruik van moderne bouwmaterialen bij historische gebouwen. Het beruchtste voorbeeld is dat van te harde en dichte cementvoegen. Versnelde verwerking van het metselwerk is het gevolg. Bijna geen monumentale gevel is eraan ontkomen. Decennia later bleek de remedie eenvoudig. Het vereist geen bijzondere techniek, alleen het juiste inzicht: gebruik voor herstel passend materiaal. Voor voegwerk is dat vaak kalkmortel. Toch is het gebruik van niet-passend materiaal hardnekkig gebleken. Het is nog steeds niet helemaal uitgebannen.

Verlies aan vakmanschap

In 1981 werd gesignaleerd dat er een ernstig verlies aan vakmanschap dreigde. Rond die tijd werd de Vakgroep Restauratie opgericht, een branchevereniging van restauratiebouwbedrijven. Door deze bundeling van krachten kon er meer werk worden gemaakt van het opleiden van in restauratie gespecialiseerde vakmensen. In de twee decennia daarna groeide restauratie uit tot zelfstandige discipline binnen de bouwsector. De jaren negentig stonden in het teken van het wegwerken van de 'restauratieachterstand' bij grote monumenten. Dit was een grootschalige opgave. Het waren vooral klassieke restauraties: herstel met aanpassingen om te voldoen aan de eisen van de tijd, wat betreft gebruik, veiligheid en comfort.

Nog grootscheepser was het om religieus erfgoed een nieuwe functie te geven, net als industriële complexen in de negentiende-eeuwse schillen rond de oude centra. Soms werd daarbij een complete

Ambachtelijke techniek in de huidige tijd: met klinknagels een brug herstellen

Digitaal aangestuurde CNC-freesmachines zijn onderdeel van restauratiewerk geworden

woonwijk met kantoren en ateliers gecreëerd. Volgens hoogleraar restauratie Frits van Voorden veranderde die 'herontwikkeling' de restauratiewereld volkomen: 'Het woord restaureren is in dit soort gevallen minder van toepassing dan verbouwen.' Bouwvoorschriften leken ook voor monumenten nadrukkelijker een rol te gaan spelen. Moeten voldoen aan de eisen van het Bouwbesluit dreigde nogal eens gepaard te gaan met verlies van cultuurhistorische waarde, bijvoorbeeld rondom brandveiligheid en het interieur.

Nieuwe vormen van aantasting

Op kleinere schaal ontstonden er rond de eeuwwisseling nieuwe vormen van aantasting. Zo leidde de explosieve groei van mobiele telefonie tot installatie van telecommunicatieapparatuur op monumentale gebouwen. Het leverde eigenaren van torens extra inkomsten op voor onderhoud, maar de telecombedrijven gingen de eerste jaren niet zachtzinnig te werk. Rond 1995 waren er 44.000 rijksmonumenten en werd er besloten om nog 12.000 gebouwen te beschermen, uit 1850-1940. In de 21ste eeuw breidde het restauratiewerk zich nog verder uit door de aanwijzing van piepjonge monumenten. Sinds 2009 zijn er een kleine tweehonderd uit de jaren tussen 1940 en 1965 bij gekomen. Deze gebouwen zijn voorzien van bouwmaterialen en bouwsystemen die in de restauratie geheel nieuw zijn, zoals schokbeton, formica, vinyl, gelamineerde houten spanten en aluminium vensters en deuren.

Anno 2018 maakt de klassieke restauratie nog een aanzienlijk deel uit van het werk. Maar bij de meeste restauraties wordt er meer gedaan dan restaureren en de hoognodige technische aanpassingen uitvoeren. Maatregelen nemen ten behoeve van de duurzaamheid, aanpassen voor nieuwe functies en functionaliteit en comfort verhogen zijn logische onderdelen van het restauratie- en transformatieproces geworden. Steeds vaker bouwen we grootschalig nieuw onder of direct naast het monument. Grote, complexe interventies worden tegenwoordig uitgevoerd door consortia die bestaan uit een

architect, een restauratiearchitect, een hoofdaannemer, een restauratieaannemer, een ingenieursbureau en specialistische aannemers. In aanvulling op de systematiek van de nieuwbouw om kwaliteit te borgen die gericht is op functionaliteit en levensduur is er voor het restauratiedeel van het werk aan monumenten een stelsel van richtlijnen ontstaan dat behoud van de cultuurhistorische waarde als basis heeft.

Zorgvuldige weging

Cultuurhistorisch vooronderzoek is een standaardonderdeel van het proces geworden. Mede daardoor is een zorgvuldige weging mogelijk, zodat bij interventies het inwisselen van historische waarde voor een nieuwe waarde kan worden onderbouwd. Maatschappelijke vraagstukken als herbestemming en duurzaamheid zorgen ervoor dat materiaalbehoud meer dan voorheen afhankelijk is geworden van de schaal waarop er wordt ingegrepen en van de mate waarin het nodig is om de functionaliteit van het gebouw op te rekken om het exploitabel te krijgen. Ambachtelijk vakmanschap staat in de huidige tijd niet altijd gelijk aan het toepassen van oorspronkelijke materialen of traditionele bewerkings- en verbindingstechnieken. Ook de inzet van digitaal aangestuurde technieken zoals CNC-freesmachines of 3D-printers zijn onderdeel van restauratiewerk geworden. Wellicht zorgt de opkomst van deze moderne technieken ervoor dat we de volgende uitdaging het hoofd kunnen bieden, het tekort aan jonge vakmensen. Niet alleen de restauratie is structureel gewijzigd, ook de bouw is dat. Nieuw bouwen vanuit een leeg vlak wordt steeds meer bouwen vanuit een bestaande structuur. Van twee kanten zijn de sporen weer naar elkaar toe gegroeid. En steeds vaker worden ze weer met elkaar verenigd. ☒

Michiel van Hunen, senior specialist conservering en restauratie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, begeleidt onderzoek en is betrokken bij tal van restauraties, m.van.hunen@cultureelerfgoed.nl.

100 jaar Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Een omgekeerde stamboom

1918
Rijksbureau voor
de Monumentenzorg

1947
Rijksdienst
voor de
Monumenten-
zorg

1947
Rijksdienst voor
het Oudheidkundig
Bodemonderzoek

1949
Dienst voor 's Rijks
Verspreide
Kunstvoorwerpen

1955
Nederlandse
Kunststichting

1969
Rijksmuseum voor
Scheepsarcheologie

1963
Centraal Laboratorium
voor Onderzoek van
Voorwerpen van Kunst
en Wetenschap

1975
Dienst Verspreide
Rijkscollecties

1974
Bureau
Beeldende
Kunst
Buitenland

1978
Opleiding
Restaura-
toren

1985
Afdeling
Archeologie
Onderwater

1984
Rijksdienst
Beeldende Kunst

1997
Instituut
Collectie Nederland

1999

2006
Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten

2009
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

2011

2018
100 jaar

Wie naar de honderdjarige geschiedenis kijkt van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ziet niet alleen dat de naam van de dienst driemaal veranderd is. Ook zijn er in de loop van die eeuw zeven andere organisaties in opgegaan. De tijdlijn oogt dan ook meer als een omgekeerde stamboom. DIRK SNOODIJK

1918

Rijksbureau voor de Monumentenzorg

In 1918 stelt de overheid het Rijksbureau voor de Monumentenzorg in, de rechtstreekse voorloper van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De bescherming van monumenten was het Rijk al in 1875 begonnen. Toen richtte het Ministerie van Binnenlandse Zaken namelijk de afdeling Kunsten en Wetenschappen op, die subsidies verstrekke om monumenten mee te restaureren. En sinds 1903 inventariseerde de nieuwe Rijkscommissie voor Monumentenbeschrijving alle als rijksmonument te beschermen gebouwen van het land.

1947

Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Na bijna dertig jaar verandert de naam van het bureau in Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

1947

Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek

De archeologische afdeling van het bureau gaat datzelfde jaar zelfstandig verder als Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Deze dienst coördineert de opgravingsactiviteiten van de Staat en is de centrale meldkamer voor archeologische vondsten.

1949

Dienst voor 's Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen

Twee jaar daarna wordt de Dienst voor 's Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen ingesteld om kunstwerken in rijksbezit te beheren die zich buiten de rijksmusea bevinden.

1955

Nederlandse Kunststichting

Zes jaar later wordt de Nederlandse Kunststichting opgericht, die reizende tentoonstellingen organiseert voor kleinere culturele instellingen.

1963

Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap

In 1963 wordt het Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap opgericht. Dit instituut verzamelt kennis door verouderingsverschijnselen en restauratiemethoden natuurwetenschappelijk te onderzoeken.

1969

Rijksmuseum voor Scheepsarcheologie

Zes jaar daarna opent het Rijksmuseum voor Scheepsarcheologie, dat vondsten uit de IJsselmeerpolders opslaat en conserveert.

1974

Bureau Beeldende Kunst Buitenland

In 1974 start het Bureau Beeldende Kunst Buitenland, dat tentoonstellingen met Nederlandse kunst voor musea in het buitenland organiseert.

1975

Dienst Verspreide Rijkscollecties

Een jaar daarna verandert de naam van de Dienst voor 's Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen in Dienst Verspreide Rijkscollecties.

1978

Opleiding Restauratoren

In 1978 gaat de hbo-opleiding Restauratoren van start, die specialisten opleidt om beschadigde kunst te herstellen.

1984

Rijksdienst Beeldende Kunst

Zes jaar later fuseert de Dienst Verspreide Rijkscollecties met de Nederlandse Kunststichting en het Bureau Beeldende Kunst Buitenland tot Rijksdienst Beeldende Kunst.

De Grote Kerk van Dordrecht in restauratie in 1918

1985

Afdeling Archeologie Onderwater

In 1985 richt de overheid de Afdeling Archeologie Onderwater op om beleid voor de onderwaterarcheologie te ontwikkelen.

1997

Instituut Collectie Nederland

In 1997 gaan de Rijksdienst Beeldende Kunst, het Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap en de Opleiding Restauratoren samen verder als Instituut Collectie Nederland. De nieuwe instelling is een centrum voor onderzoek, onderwijs en advisering op het gebied van cultuurbehoud.

1999

Rijksmuseum voor Scheepsarcheologie en Afdeling Archeologie Onderwater fuseren met Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek

Twee jaar daarna worden het Rijksmuseum voor Scheepsarcheologie en de Afdeling Archeologie Onderwater opgenomen in de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek onder de naam Nederlands Instituut voor Scheeps- en Onderwaterarcheologie.

2006

Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten

In 2006 fuseert de Rijksdienst voor de Monumentenzorg met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. De in 1947 gescheiden diensten komen nu weer samen, als de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten. 'Cultuurlandschap' is voortaan het derde domein.

2009

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Al na drie jaar verandert de naam van de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten in Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

2011

Instituut Collectie Nederland fuseert met Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

In 2011 gaat het Instituut Collectie Nederland op in de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Hiermee is de expertise op het gebied van roerend en onroerend erfgoed gebundeld in één organisatie.

2018

100 jaar

Honderd jaar na de instelling van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg viert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn eeuwfeest. ✘

Zie ook www.entoen.nu/nl/page/47504.

Tegen 1900 legde George Breitner in olieverf vast hoe er aan de Nieuwendijk in Amsterdam oude huizen afgebroken werden om plaats te maken voor de Grand Bazar de la Bourse, de huidige HEMA

De geschiedenis van de Rijksdienst

Strijd om het erfgoed

De geschiedenis van honderd jaar Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gekoppeld aan 1918, toen het Rijksbureau voor de Monumentenzorg werd opgericht. Maar de strijd om het erfgoed trekt zich minder aan van harde jaartallen. Met een interval van vijftig jaar doet zich de laatste anderhalve eeuw een golfbeweging voor. DIRK JAN DE VRIES

Voorafgaande aan de instelling van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg in 1918 bestond in 1874 al het College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Dat college was het gevolg van een breed gedragen verontwaardiging over verkwanseling van ons erfgoed, in combinatie met een groeiend nationaal bewustzijn. Zo waren veel mensen ontstemd over de verkoop van het oksaal van de Sint Jan in Den Bosch, een rijk versierde scheidingswand uit 1610. Op schrift en in de Tweede Kamer werd er gepleit voor het behoud van waardevolle zaken, musea werden gesticht en romantische schilders vestigden de aandacht op de schoonheid van oude gebouwen. De stadsgezichten van Cornelis Springer en Adriaan Eversen zijn wensbeelden, authentiekler dan de werkelijkheid. Zo ging het ook met de vroege restauraties, financieel gesteund door de overheid en met bemoeienis van

rijksbouwmeester Pierre Cuypers. Na een halve eeuw volgde een omslag toen het Rijksbureau werd ingesteld voor een systematische inventarisatie en restauratie van monumenten. Deze professionaliseringsslag viel samen met het uitbrengen van de *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van de oude bouwwerken* in 1917. En met de opkomst van particuliere organisaties op lokaal en nationaal niveau, zoals de Nederlandse Oudheidkundige Bond, de Bond Heemschut en de Vereniging Hendrick de Keyser. Gelijktijdig kwam er erkenning voor de kwaliteit van de moderne kunst en het ambacht, ook bij restauraties van monumenten. De ogen gingen evenzeer open voor wat er nog restte aan natuur. Breitner en Van Gogh schilderden realistische impressies van hun omgeving. Beton en staal vonden toepassing en men raakte gefascineerd door machines, vliegtuigen en auto's.

Winterslaap

De Eerste Wereldoorlog ging aan Nederland voorbij, maar de bombardementen aan het begin en het einde van de Tweede Wereldoorlog haalden ons uit een winterslaap die met de economische crisis van de jaren dertig was begonnen. De architectuur uit de wederopbouwtijd getuigt van een no-nonsense-mentaliteit en een geloof in de toekomst, naar het voorbeeld van onze bevrijders, waarbij het oude weinig te zeggen had. Exact een eeuw na het activerende artikel *Holland op zijn smalst* van de oermonumentenzorger Victor de Stuers stond Ton Koots *Help! Ze verpesten ons land* in 1973 naast de verplichte boeken van enkele hts'ers bouwkunde. In die tijd werden overal in Nederland binnensteden gesaneerd, zeer grof soms, ook plekken die niet door de oorlog getroffen waren.

De afbraak van de Zwolse binnenstad leverde bijzondere bouwfragmenten en opmetingen op, tot en met de funderingen van de verdwenen gebouwen. Alles moest weg, maar tussen de bulldozers trokken vrijwillige archeologen en bouwhistorici samen op, met steun en belangstelling van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en de

Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Dankzij de saneringen van de Maastrichtse Stokstraat en het Bergkwartier in Deventer raakte de centrale overheid intussen betrokken bij onderzoek van gewone huizen, meestal geen monument.

Wijdverbreid misverstand

Het is nog steeds een wijdverbreid misverstand dat alleen de voorgevel van een monument beschermd is. Dat heeft te maken met de beknopte methode van de voorlopige monumentenlijsten. Daar was de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een kwart eeuw mee bezig, uitwendig en oppervlakkig beschrijvend, als basis voor de eerste *Monumentenwet* van 1961. In het kader van de daarmee samenhangende beschermde stadsgedichten documenteerde de dienst reeksen voorgevels, zonder het besef dat er meer viel te halen. Bij gebrek aan andere informatie bleef monumentenzorg voorlopig uitwendig en cosmetisch. Achter de gevels ontdekten bouwhistorici echter duizenden onbekende casco's door naar balken, kelders, kapconstructies en zij- en achtergevels te kijken. Dat leidde tot herinventarisaties, zoals in Zwolle de

Vereniging Vrienden van de Stadskern in 1977 deed. De vereniging onderscheidde daarbij vier groepen van vergeten erfgoed: a. zeer belangrijke, b. belangrijke, c. noodzakelijke en d. nieuwere aanvullingen. Ook elders is wel aangedrongen op onderscheid tussen verschillende categorieën van monumenten. Omdat het lastig is daartussen grenzen te trekken, zijn we in Nederland tevreden met een onderscheid tussen rijks- en gemeentelijke monumenten. Inmiddels voeren tal van gemeenten aanvullende inventarisaties uit om te weten wat er nog staat. Wat zich in 1977 al aftekende als een zelfstandige, vergeten categorie was d. de jongere bouwkunst. De Rijksdienst inventariseerde en selecteerde in de jaren tachtig de behoudenswaardige bouw uit de jaren tussen 1850 en 1940. Naast bouwhistorici traden bij de Rijksdienst specialisten aan voor het industriële erfgoed, de wederopbouw-architectuur, de interieurs en het kleuronderzoek.

Deze professionaliseringslag viel samen met het uitbrengen van de Grondbeginselen

Driedimensionale weergave

Sommige gemeenten storten zich tegenwoordig op de driedimensionale weergave van het erfgoed. Dat is eigenlijk niet mogelijk zonder serieus voorafgaand bouwhistorisch onderzoek, inclusief nauwkeurige datering van het houtwerk, waarin de Rijksdienst zich sinds de jaren tachtig bekwaamt. Er liggen tal van kansen en mogelijkheden voor nieuwe vragen aan de monumenten, inclusief de bewoningsgeschiedenis. De ondergrond spreekt mee via archeologisch onderzoek en de landschappelijke en geografische context wordt duidelijk, onder meer dankzij specialisten die nog niet zo lang geleden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn aangetreden.

Op initiatief van de gemeente en met inzet van particuliere onderzoekers werkte de dienst in 2015 met plezier aan het onderzoek *Onzichtbaar Zwolle*. Ergens de weg weten komt het onderzoek ten goede. Een deel van de bevindingen achter de gevels en onder huizen kreeg daarna vertaling in filmpjes, die bezoekers in de buurt van de locatie op hun mobieltje kunnen activeren. Dit jaar voegt Zwolle daaraan soortgelijke presentaties over interieurs toe. Zo is het iedere dag Open Monumentendag met gesloten deuren. Meer en beter dan honderd jaar geleden is het tegenwoordig mogelijk om allerlei soorten van informatie over ons erfgoed te verschaffen, via internet, interactieve media, of zoals hier, gewoon op papier. ☒

Dirk Jan de Vries, specialist bouwhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt al 35 van de honderd jaar zijn steentje bij, d.de.vries@cultureelerfgoed.nl.

De achterkant van huizen aan de Waterstraat in de binnenstad van Zwolle, rond 1960

Ongeveer dezelfde situatie in 1972, met vervallen panden, maar met links de gerestaureerde stadsmuur

Waar gaan De drie elementen naartoe?

Het drieluik 'De atmosfeer, het land en het water' hangt al 25 jaar te hangen in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Eeuwig zonde, want er kleeft zo'n intrigerend verhaal aan deze honderd jaar oude schilderijen van Willem van Konijnenburg. Wie wil ze lenen? SIMONE VERMAAT

Op tentoonstellingen in Pittsburgh, Brussel, Venetië, Parijs, Groningen, Den Haag, Utrecht en Kassel. Het honderd jaar oude *De atmosfeer, het land en het water* van Willem van Konijnenburg is op veel plaatsen te zien geweest. In de jaren tachtig hing het drieluik, ook wel bekend als *De drie elementen: aarde, water en lucht*, in een grote collegezaal van de Universiteit van Utrecht. Maar nu hangt het helaas alweer 25 jaar in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Wellicht heeft dat te maken met het grote formaat: samen zijn de drie schilderijen vier meter breed en het middelste is twee meter hoog. Of met het feit dat de triptiek onvoltooid lijkt. Of misschien spreekt het monumentale, symbolistische karakter ervan tegenwoordig minder tot de verbeelding. Of zou de kunstenaar enigszins vergeten zijn? Dat was tijdens zijn leven wel anders, want in het interbellum was Van Konijnenburg samen met kunstenaars als Jan Toorop en Johan Thorn Prikker een van de boegbeelden van de Nederlandse moderne kunst. Hij werd ook wel de 'Leonardo van de Lage Landen' genoemd en gaf

zelfs les aan koningin Wilhelmina. Maar liefst zes keer mocht Van Konijnenburg Nederland vertegenwoordigen op de prestigieuze Biënnale van Venetië, in 1928 met dit bijzondere drieluik. Hij schilderde het al in 1916. Het element Aarde is omringd door rotsen en heeft dennenappels en eikels in zijn schoot. Water draagt een grote schelp en op de grond lijken degenkrabben te kruipen. En Lucht is afgebeeld tussen bergtoppen en wolken. Aarde ziet er voltooid uit, terwijl de andere delen schetsmatiger zijn. Toch werd het drieluik ingelijst en door de kunstenaar op veel tentoonstellingen en in zijn atelier aan publiek, collega's en verzamelaars

getoond. Van Konijnenburg verkocht *De drie elementen* nooit. Het drieluik bleef tot zijn dood in 1943 in zijn atelier. Zijn weduwe liet het in 1963 na aan het Rijk. Welke instelling heeft een plek voor het machtige *De atmosfeer, het land en het water*? ❏

Simone Vermaat, conservator bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt zorg voor dit drieluik. Interesse? Neem contact op via bruikleenservice.cultureelerfgoed.nl. Aan de bruikleen kunnen kosten verbonden zijn.

Nog geen plek voor de klok

In het vorige nummer vroeg de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om een plek voor een staand horloge van bijna drie meter hoog, uit 1760. Elk half uur klinkt er een vrolijk wijsje. Dan speelt het mechaniek een van maar liefst twaalf verschillende melodieën. De twaalf liedjes staan boven de wijzerplaat vermeld, in een boog versierd met de

sterrenhemel. De houten kast is voorzien van gewolkt, warm wortelnotenfineer en vergulde decoraties. Meerdere belangstellenden reageerden op de oproep, maar een plek heeft de klok nog niet. Welke instelling geeft het bijzondere horloge een plaats waar het gezien en gehoord kan worden?

Zo vanzelfsprekend als het nu is dat de monumentenzorg in de wet is verankerd, zo anders was dit een eeuw geleden. Eerst draaide het nog om subsidies, overredingskracht en vrijwilligheid. Daarna kwam het denken over wettelijke rechten en plichten op gang. RUBEN ABELING

Het behoud van monumenten was tot ver in de negentiende eeuw vooral een zorg van hun eigenaren. Maar mede dankzij voorvechter Victor de Stuers ontstond het besef dat het Rijk hierin een rol toekwam. De oprichting in 1875 van de afdeling Kunsten en Wetenschappen binnen het Ministerie van Binnenlandse Zaken maakte de weg vrij voor restauratiesubsidie. Onwillige eigenaren konden echter niet worden gedwongen hun monument in stand te houden. Deze plicht ontstond alleen als de eigenaar de subsidie aanvaardde. Gemeentelijke bouwverordeningen, aanvullende subsidie en in enkele gemeenten een monumentenverordening completeerden het stelsel van het Rijk. Deze samenwerking redde, vaak na particulier initiatief, veel monumenten.

In de crisisjaren kwam de klad in de restauraties en de Tweede Wereldoorlog schudde de monumentenzorg helemaal op. De verwoestingen door het oorlogsgeweld waren enorm en het ontbrak aan financiën, arbeidskrachten en bouwmaterialen. Al op 21 mei 1940 kwam opperbevelhebber generaal Winkelman met een noodbesluit voor wederopbouw, inclusief een verbod om monumenten te slopen zonder vergunning. Discussie over een wet voor monumenten was er al voor de oorlog. Vooral de vraag in hoeverre de overheid eigenaren tot onderhoud mocht verplichten bleek taai. De Duitse bezetting veroorzaakte een impasse in dit ontwerpproces. De Duitsers hadden zo hun eigen visie, niet verrassend centralistischer dan hier gebruikelijk.

Lang schaven

Na de oorlog bleven het sloopverbod en het vergunningstelsel via een koninklijk besluit van kracht. Ook dit wederopbouwbesluit was tijdelijk, dus zette men de discussie over de wet voort. Die vlotte echter ook nu niet, vooral door de vele betrokken partijen. Een gebrek aan systematisch onderhoud vergrootte de restauratieachterstand intussen nog verder. Gelukkig kwam er ook voor monumenten wederopbouwgeld beschikbaar. Het wederopbouw-

FOTOFACE CARL BAUER

Ruim een eeuw geleden: de Koorkerk van Middelburg wordt gerestaureerd. Na gedeeltelijke verwoesting in 1940 is de kerk na de oorlog weer hersteld

besluit werd eerst nog vervangen door een *Tijdelijke Wet Monumentenzorg* en pas na lang schaven volgde in 1961 de *Monumentenwet*. De wetgever was niet over één nacht ijs gegaan. Maar een onderhoudsplicht bleek onhaalbaar door onvoldoende financiën om eigenaren tegemoet te komen.

Na ruim 25 jaar noopte de drang tot decentralisatie, deregulering en wijziging van het financiële stelsel tot de *Monumentenwet* 1988. Een plicht tot noodzakelijk onderhoud volgde volgens jurisprudentie weliswaar uit die wet, maar zat zo verscholen dat hij lang niet was onderkend. Weer een kwart eeuw later was de restauratieachterstand eindelijk ingelopen

en had het financiële systeem voor de monumentenzorg voldoende draagkracht. Bij de behandeling van de *Erfgoedwet* en de *Omgevingswet* vond de Tweede Kamer het tijd de plicht om monumenten in stand te houden er uitdrukkelijk in te formuleren. De in de monumentenzorg lang gezochte balans tussen rechten en plichten was na ruim een eeuw bereikt. ✘

Ruben Abeling, jurist bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, schrijft mee aan wetten en regelingen over cultureel erfgoed, r.abeling@cultureelerfgoed.nl. Met dank aan 'Een lange weg: De totstandkoming van de Monumentenwet' door Max Polano in het Jaarboek Monumentenzorg 1997.

Balans tussen rechten en plichten

Hoe we een wet voor monumenten kregen

Breda honderd jaar geleden, een foto uit de allereerste 'Geïllustreerde beschrijving' van 'De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst', door Jan Kalf

100 jaar monumenten
inventariseren

Welke gebouwen zijn een rijksmonument? Het gaat om cultuurhistorisch waardevolle bouwwerken. Ze zijn na uitgebreide inventarisatie zorgvuldig geselecteerd uit alles wat er in Nederland gebouwd is. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en zijn voorgangers spelen daar al honderd jaar een belangrijke rol in. MARIEKE KUIPERS

De krenten uit de pap

De oprichting van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg honderd jaar geleden stond in een langere traditie van het Rijk om zich om het gebouwde erfgoed te bekommeren. Zij viel samen met de instelling van een afzonderlijk Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en een nieuwe Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Het bureau had twee hoofdtaken. Ten eerste de monumenten inventariseren en wetenschappelijk beschrijven en ten tweede deze laten onderhouden en restaureren. Directeur werd Jan Kalf, die al voor 1918 professioneel actief was met het beschrijven van monumenten. In 1924 werd hij tevens secretaris van de Rijkscommissie. Omdat er destijds nog geen wettelijke bescherming van monumenten bestond,

FOTO: HET GEBIED DE HOOG

FOTO: RCE

Jan Kalf en zijn staf van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg in 1926

Alle aandacht ging naar oude gebouwen vanwege hun historische schoonheid en betekenis

hechte Kalf er veel waarde aan de kennis erover wijd te verbreiden. Onbekend maakt immers onbemind. Een belangrijk hulpmiddel hierbij was de publicatie van de *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, in boekvorm ingedeeld per provincie. Flevoland bestond nog niet bij het verschijnen van het laatste deel in 1933. De Afsluitdijk was net een jaar geopend. Voor monumenten uit het stoomtijdperk was geen plaats in de inventarisaties. Alle aandacht ging naar oudere gebouwen vanwege hun historische schoonheid en betekenis. Dat waren vooral kerken, kastelen en paleizen, maar ook vestingwerken, molens en boerderijen. De twaalfduizend geïnventariseerde monumenten dienden als opmaat voor verder onderzoek en, mogelijk, bescherming via een wet. In 1939 ging Kalf als directeur met pensioen. Wel bleef hij nog secretaris van de Rijkscommissie. Tevens werd hij inspecteur kunstbescherming als gevolg van zijn rapport over preventieve 'bescherming van monumenten tegen oorlogsgevaaren'. Hier had hij ook een voorstel in gedaan om 'kunstbunkers' te bouwen voor een veilige opslag van de belangrijkste kunstschaten, zoals de *Nachtwacht* van Rembrandt.

Monumentenzorg in oorlogstijd

In mei 1940 begon de oorlog in Nederland, gepaard gaand met grote verwoestingen. Maar ook in oorlogstijd ging de monumentenzorg door, onder moeilijke omstandigheden. Vrijwel direct na de capitulatie vaardigde de opperbevelhebber van land- en zeemacht, generaal Henri Winkelman, twee decreten uit. De *Voorloopige lijst* kreeg ineens kracht van wet. De hierop vermelde monumenten mochten niet zonder toestemming van de Rijkscommissie worden gesloopt of anderszins aangepast. Al tijdens de bezetting werd begonnen met de wederopbouw en het inventariseren van het resterende 'historische stedschoon'. Veel ging echter weer verloren bij het bevrijdingsoffensief. In mei 1945 stond het bevrijde Nederland voor een gigantische herstelopgave. Ook herstel en wederom inventarisatie van monumenten waren nodig. In 1946 werd de Voorlopige Monumentenraad ingesteld om de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen te adviseren, bestaande uit vijf Rijkscommissies. Kalf trad definitief terug. Een jaar later werd de ambtelijke organisatie omgevormd tot Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Er kwamen enkele medewerkers bij voor de twee hoofdtaken.

In 1961 werd de *Monumentenwet* van kracht. Aan de opdracht om alle monumenten binnen vijf jaar te registreren kon de kleine staf niet voldoen, maar in 1969 waren er ruim veertigduizend rijksmonumenten in het register ingeschreven. Voor de Rijkscommissie en de ondersteunende Rijksdienst betekenden inventarisatie, fotografie, selectie, behandeling van reacties en registratie van alle rijksmonumenten een enorme operatie. Vrijwel alles ging handmatig.

'Jongere' bouwkunst

Voor deze eerste registratieronde waren voornamelijk gebouwen uit het pre-industriële tijdperk geselecteerd, van voor 1850. 'Jongere' bouwkunst bleef buiten beeld. In 1959 was de beroemde, maar ernstig verzakkende Beurs van Berlage uit 1903 ternauwernood ontsnapt aan serieuze sloopplannen van de gemeente Amsterdam. Een jaar later dreigde sanatorium Zonnestraal van Jan Duiker bij Hilversum ingrijpend te worden aangetast. De Rijksdienst kon hier weinig tegen doen. Dit icoon van het Nieuwe Bouwen uit 1928 voldeed namelijk nog niet aan de minimumleeftijd van vijftig jaar voor wette- »

Het stadhuis van Middelburg na het bombardement van 17 mei 1940

Medewerkers van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg aan het werk, in 1962

» lijke bescherming als rijksmonument. Ook andere meesterwerken uit het interbellum waren voorlopig vogelvrij. In 1970 publiceerde een externe werkgroep een lijst van 'jonge monumenten' uit de periode 1900-1940 om alvast steun te werven. De meeste waren toen nog te jong. Bovendien was het negentiende-eeuwse erfgoed van neogotische kerken, stoomgemalen en stations eerst aan de beurt voor bescherming. Hiervoor verrichtte de Rijksdienst, inmiddels van Den Haag verhuisd naar het Broederplein in Zeist, de nodige inventarisaties.

Nederland was twaalfduizend rijksmonumenten uit de periode 1850-1940 rijker geworden

In 1975 vierde Nederland honderd jaar rijksmonumentenzorg, tegelijk met het eerste Europese Monumentenjaar. Het draagvlak voor monumenten van jongere bouwkunst groeide. Maar inventarisatie, selectie en bescherming konden pas aanvangen nadat de Rijksdienst in 1977 uitgebreid was met drie kunsthistorici en er een speciale subcommissie uit de Monumentenraad was benoemd. Het verkennen van de jongere gebouwen kreeg alle voorrang. In 1980 begon de selectie van eerst de 'evidente monumenten', in nauwe samenwerking tussen commissie, Rijksdienst en het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, de voorloper van Het Nieuwe Instituut. Monumenten van het Nieuwe Bouwen stonden boven aan de voordracht, niet alleen Zonnestraal en de Van Nellefabriek, maar ook 'witte villa's' als Huis Sonneveld in Rotterdam. Verder de Westergasfabriek in Amsterdam, de Passage en het Vredespaleis in Den Haag, Dudoks raadhuis van Hilversum en nog tientallen andere bijzondere monumenten.

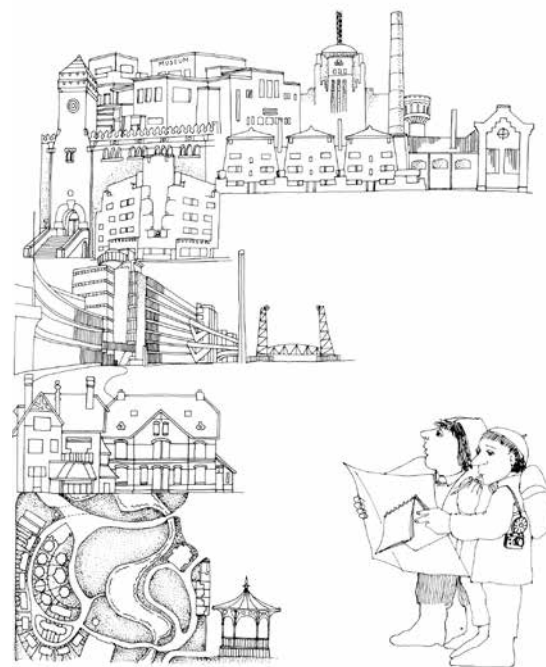
Landelijke inventarisatie

De commissie wees drie proefgebieden aan om de jongere bouwkunst te inventariseren: de Peel, Twente en Amsterdam binnen de Singelgracht.

In 1984 verscheen over dit laatste gebied een gezamenlijke publicatie, met een lijst van zeventig beschermenswaardige panden. Op verzoek van de 'jonge-monumentengemeente' Hilversum werd in 1985 in onderlinge samenwerking het lokale oeuvre van architect Dudok geïnventariseerd. Hieruit werd een selectie voorgedragen voor rijksbescherming, waaronder scholen, wooncomplexen en een badhuis. In 1987 startte de Rijksdienst een landelijke inventarisatie, het zogenoemde Monumenten Inventarisatie Project, in nauwe samenwerking met de twaalf provincies en vier grote steden. Voor het eerst werden bouwkunst en stedenbouw in samenhang verkend, ook ter plekke. Totaal nieuw was ook de digitale verwerking van alle gegevens, naast documentatie op papier. Het ging om 165.000 gebouwen en complexen, en om 650 gebieden van bijzondere waarde, zoals de voormalige kolonie Veenhuizen. Gebruik van een computer was voordien onbekend bij de inventarisaties. Om de bekendheid met deze jongere bouwkunst te vergroten werden de resultaten samengevat in perspresentaties, tentoonstellingen, boeken en andere publicaties. Via aansluitende

De 'jonge' rijksmonumentale Van Nellefabriek in Rotterdam is in 2014 erkend als werelderfgoed

In 1987 startte de Rijksdienst een landelijke inventarisatie van monumenten uit 1850-1940

selectie en registratie was Nederland twaalfduizend rijksmonumenten uit de periode 1850-1940 rijker geworden. Sommige hiervan werden met voorrang beschermd, omdat zij in hun voortbestaan bedreigd waren, zoals het Olympisch Stadion in Amsterdam.

1940-1965

Voor een grootschalige inventarisatie ter plaatse van waardevolle bouwwerken uit het volgende tijdvak, 1940-1965, was in de jaren negentig onvoldoende budget. Daarom bouwde de Rijksdienst kennis op via een interactieve gegevensbank en 25 studies op basis van bureau-onderzoek, per categorie gebouw, zoals raadhuis en scholen. Tegelijkertijd had de dienst nieuwe instrumenten ontwikkeld om snel de cultuurhistorische waarde te kunnen bepalen. Zoals de *quickscan* voor erfgoed uit oorlogstijd en de cultuurhistorische verkenning voor gebieden en complexen. De Rijksdienst paste deze instrumenten zelf toe, of trad op als opdrachtgever of begeleider. De Raad voor Cultuur, de opvolger van de Monumentenraad, adviseerde intussen op grotere afstand dan voorheen. Na reorganisatie ontstond de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten en in 2007 werden de eerste 'Topmonumenten' uit de vroege wederopbouwperiode aangewezen als rijksmonument. In 2009 volgde de vorming van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Sindsdien zijn er nog een kleine honderd rijksmonumenten uit de jaren 1959-1965 bij gekomen.

De inventarisatie, selectie en het in stand houden van de moderne monumenten en hun niet-traditionele materialen, zoals gewapend beton, werden ook buiten Nederland als een moeilijke opgave beschouwd. Via internationale kennisuitwisseling kon de Rijksdienst ook van andere landen leren, zoals bij de veeleisende voorbereiding van werelderfgoed-nominaties. Nederland had het Werelderfgoedverdrag van UNESCO pas in 1992 geratificeerd, maar werkte voortvarend aan de voordrachten. Als eerste werd Schokland erkend als werelderfgoed. En als voorlopig laatste de Van Nellefabriek in Rotterdam, die honderd jaar geleden nog niet eens gebouwd was. ❏

Marieke Kuipers, senior specialist jongere bouwkunst bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, inventariseerde sinds 1977 jonge monumenten, m.kuipers@cultureelerfgoed.nl.

Drie nieuwe adviseurs architectuurhistorie

‘Iemand heeft daar echt staan genieten’

Maurits van Putten, Henk Hoogeveen en Daan Lavies bij het gebouw van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort

FOTO RCE, RUBEN SCHIPPER

Daan Lavies, Henk Hoogeveen en Maurits van Putten zijn drie nieuwe adviseurs architectuurhistorie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Hoe is het voor hen om bij een organisatie te werken die honderd jaar oud is? DIRK SNOODIJK

Hoe merken jullie dat de Rijksdienst al zo'n lange historie heeft?
Maurits van Putten: 'Aan al dat rijke materiaal in het archief bijvoorbeeld.'
Daan Lavies: 'In de panddossiers van eind negentiende eeuw vind je papertjes uit 1876 en telegrammen aan de latere directeur Jan Kalf over monumenten die toen op instorten stonden. Die rijksadviseurs, zoals architect Pierre Cuypers, dat waren onze verre voorgangers. Als je terugleest hoe zij gemeenten adviseerden, zie je dat daar aardig wat gelijkenissen met ons werk nu in zitten.'

Welk voordeel heeft het om bij zo'n oude organisatie te werken?

Maurits van Putten: 'De Rijksdienst heeft veel kennis opgebouwd, waar je op voort kunt borduren. Ik heb profijt van al het werk van onze voorgangers.'
Daan Lavies: 'Je hoeft geen architectuurhistoricus te zijn om te beseffen dat zonder de monumentenzorg de vastgoedmarkt in de afgelopen honderd jaar een ander Nederland zou hebben geschapen. De Rijksdienst heeft een positief effect gehad. En dat zorgt nu voor draagvlak.'
Maurits van Putten: 'De dienst is echt een instituut.'
Henk Hoogeveen: 'Ik werd me er pas onlangs van bewust dat de Rijksdienst enkele decennia geleden heeft moeten praten als Brugman om relatief nieuwe gebouwen als het raadhuis van Hilversum en de Westergasfabriek in Amsterdam als rijksmonument te kunnen beschermen. Het is voor ons zo vanzelfsprekend dat je zulke gebouwen niet sloopt of aantast, maar onze collega's hebben daar echt voor moeten vechten. Wij zijn in een heel ander bedje terechtgekomen, met de uitdagingen van deze tijd.'

Hoe verrijken jullie frisse ogen het werk van de dienst?

Daan Lavies: 'Wij worden aangemoedigd om nieuwe inzichten te leveren met betrekking tot het functioneren van de organisatie. Dat vind ik heel positief.'
Maurits van Putten: 'Ook het netwerk dat wij als jongere generatie meebrengen, is een verrijking, zo merk ik.'
Daan Lavies: 'En wij krijgen de vrijheid om de samenwerking met het deel van Nederland waar wij werken goed te laten lopen. Je hoeft niet de hele organisatie te veranderen om zelf anders te werken.'
Henk Hoogeveen: 'Als we tegen iets aanlopen, bespreken we dat breder binnen de Rijksdienst, zodat we overal in het land hetzelfde adviseren. Zo kunnen wij stapsgewijs vanuit onze eigen praktijk dingen veranderen.'

Zouden jullie in 1918 bij de Rijksdienst gewerkt willen hebben?

Henk Hoogeveen: 'Absoluut.'
Daan Lavies: 'Het waren echt levensgenieters die de monumenten beschreven, als je in het archief kijkt: "Prachtige gevel met goede roedeverdeling achter fraai geboomte." Iemand heeft daar echt staan genieten. Als je een beetje romantisch bent ingesteld, dan wil je hier toen wel gewerkt hebben, ja. Maar het was geen vrijblijvend groepje. Ze hebben zich een slag in de rondte gewerkt, met heel weinig mensen. Het was pionierswerk.' ✕

Nadere informatie: d.lavies@cultureelerfgoed.nl, h.hoogeveen@cultureelerfgoed.nl & m.van.putten@cultureelerfgoed.nl.

Een scheepswrak onderzoeken, dat is een vak apart. In 1918 kwam dit vak tot bloei, toen het Rijk besloot de Zuiderzee in te polderen. Er doken honderden wrakken op. En sinds 1969 houdt ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zich met maritieme archeologie bezig. MARTIJN MANDERS

Scheepswrakken

Gezonken, gevonden en onderzocht

FOTO RIJKSMUSEUM

Een model van het schip dat in 1822 bij Capelle is opgegraven, gemaakt van het wrakhout zelf

De eerste wetenschappelijke opgraving van een oud scheepswrak vond in Nederland al in 1822 plaats, in opdracht van de minister van Marine. Het wrak kwam uit het midden van de zestiende eeuw en lag in Capelle, Noord-Brabant. Een rapport hierover werd gepubliceerd door het Koninklijk Instituut van Wetenschappen. Ook de bekende archeoloog Caspar Reuvens schreef er een verslag over, in het tijdschrift *Antiquiteiten*. Een unieke gebeurtenis, want in de decennia daarna kreeg de maritieme archeologie geen grote navolging. Tot honderd jaar geleden. Toen nam het onderzoek naar historische scheepswrakken een hoge vlucht. Door in 1918 de *Zuiderzeewet* aan te nemen besloot het Rijk de Zuiderzee in te polderen. Vanaf 1924 werden de Andijkpolder aangelegd, de Wieringermeerpolder en de Afsluitdijk, en later de Noordoostpolder en Flevoland. In de drooggelegde bodem werden vele honderden wrakken aangetroffen. Daar zaten bijzondere schepen bij, zoals de eerste teruggevonden middeleeuwse kogge. Professor Modderman groef deze in 1944 uit de nog maar net drooggevallene Noordoostpolder. In de oorlog dus.

Zeeën, rivieren en meren

Veel sporen van ons verleden liggen, aan het oog onttrokken, op de bodem van onze zeeën, rivieren en meren. Schepen zijn gezonken en spullen zijn opzettelijk in het water gegooid. Maar ook door klimaatverandering of ingrijpen van de mens kunnen er resten onder water terecht zijn gekomen. Nederland is het uiteinde van een enorm Noordwest-Europees delta-gebied en maar liefst twee derde van ons grondgebied ligt onder water. De verbinding tussen de mens en het water is hier altijd sterk geweest. We zijn dan ook een maritiem land. Dit weerspiegelt zich in het verleden, maar ook in wie we nu zijn. Het biedt kansen voor de toekomst. Maritieme economische activiteiten groeien. Meer mensen vinden werk in de sector. En er is het besef dat de geschiedenis, het maritieme erfgoed, een wezenlijk onderdeel is van onze nationale en regionale identiteit. We zien steeds meer in dat we de overblijfselen van dit zeevaartverleden overal kunnen aantreffen. Niet alleen op die zeebodem, maar ook in drooggevallene bodems, zoals die van de vele polders en oude rivierlopen.

Bovendien zien we dat we kennis van ons zeevaartverleden uit het buitenland kunnen halen. Honderden Nederlandse schepen zijn gezonken in vele uithoeken van de wereld.

Schoonvegen

De opgravingen in Capelle en in de Zuiderzeepolders vonden plaats op drooggevallene zeebodem. In 1969 opende bij Dronten in Flevoland het Rijksmuseum voor Scheepsarcheologie, dat vondsten uit de IJsselmeerpolders opsloeg en conserveerde. Maar ook onder water gebeurde er wat. Bij het schoonvegen van de niet-ingepolderde Zuiderzeebodem in de jaren vijftig dregde Rijkswaterstaat honderden scheepswrakken op. Ze werden echter nauwelijks gedocumenteerd. Het water bleef een fysieke, maar zeker ook een psychische barrière, want de vindplaatsen waren onzichtbaar en lagen ver buiten het bereik van de onderzoekers. De archeologie onder water kwam in Nederland op gang met de opkomst

FOTO: REX

De eerste teruggevonden middeleeuwse kogge, in 1944

Daar zaten bijzondere schepen bij, zoals de eerste teruggevonden middeleeuwse kogge

van het recreatieve duiken, zo'n vijftig jaar geleden. Avonturiers doken op scheepswrakken. Zo nu en dan toonden professionele archeologen interesse, maar zij hielden droge voeten en keken over de schouders van de sportduikers mee. Zo is de locatie in Zeeland onderzocht waar Romeinse Nehalennia-altaren zijn aangetroffen. In de jaren tachtig deed het vakmanschap zijn intrede, met de oprichting van een archeologisch duikteam, dat voor het toenmalige ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur aan de slag ging. De focus lag op het ontwikkelen van methoden en technieken die geschikt zijn voor de troebele, stromende en koude wateren van Nederland.

Een lading porselein

De discussie over het belang van onderzoek onder water kreeg vaart toen er in 1986 een lading porselein geveild werd. Het kwam uit het wrak van het schip de

Geldermalsen uit 1752. Duizenden mensen kwamen zich tijdens de kijkdagen bij Christie's vergapen aan al dat moois dat van de Indonesische zeebodem was gehaald. Velen konden zich zelfs een kommetje of bord veroorloven. De veiling bracht veertig miljoen gulden op, maar inhoudelijk leverde de commerciële berging niet veel op. Al snel werd er naar de overheid gekeken. Er volgde een wetaanpassing, waardoor er in 1988 voor het eerst ook archeologische vindplaatsen in Nederlandse wateren werden beschermd. Inmiddels zijn er dertien rijksmonumenten onder water. Rond 1990 zorgden twee opgravingen voor een geheel eigen reeks technieken en inzichten: in de Waddenzee een wrak van een graan koopvaarder uit de zestiende eeuw en in de Noordzee een grote koopvaarder uit de zeventiende eeuw. In 1999 werden het Rijksmuseum voor Scheepsarcheologie

en het duikteam opgenomen in de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, onder de naam Nederlands Instituut voor Scheeps- en Onderwaterarcheologie. Sinds 2006 is deze dienst gefuseerd met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg tot de huidige Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Op dat moment betraden ook gemeenten, provincies en commerciële bedrijven het terrein van de maritieme archeologie.

Hoe beheer je?

De juridische bescherming van scheepswrakken onder water betekende ook dat de overheid zich moest gaan richten op beheer. Maar hoe beheer je onder water? Hoe inventariseer en bescherm je vindplaatsen? Ook hiervoor moesten methoden en technieken worden ontwikkeld. Dat deed de Rijksdienst in Europees verband. Die samenwerking is van groot belang, omdat het vakgebied per definitie grensoverschrijdend is. Schepen zijn altijd de belangrijkste verbindende elementen geweest tussen economieën, landen en culturen. De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap stelt nu extra geld beschikbaar voor het maritieme erfgoed. In het oog springende onderzoeken zijn die naar de uit de Javazee verdwenen schepen uit de Tweede Wereldoorlog De Ruyter, Java en Kortenaer, en de opgraving van het VOC-schip de Rooswijk voor de kust van Engeland. Het beheer van maritiem erfgoed is op vele gebieden een vak apart en behoeft daarom speciale aandacht. Er is meer geld dan ooit, de publieke aandacht groeit en de opvolging wordt nu klaargestoomd. Op naar de volgende honderd jaar! ☒

Martijn Manders, programmaleider Maritiem erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, coördineert onderzoek naar maritiem erfgoed, m.manders@cultureelerfgoed.nl.

Een veilingkijkdag: in 1986 kochten duizenden mensen opgedoken porselein

FOTO: ANFO, BART MOLENDIJK

1100 MOLENS GERED

Toen de overheid in 1918 het Rijksbureau voor de Monumentenzorg instelde, ging de aandacht vooral uit naar vervallen stadspoorten, kerken, kastelen en dergelijke. Dat het ook niet met alle molens even goed ging, werd gelukkig al snel opgepakt door organisaties zoals vereniging De Hollandsche Molen, opgericht in 1923. Ze waren er op tijd bij om de molen als beeldmerk voor Nederland te behouden. Want ruim voor de Gouden Eeuw speelden molens al een belangrijke rol in het sociale leven en de economische en landschappelijke ontwikkeling. Maar door de Industriële Revolutie trad voor duizenden werkloze molens het verval in. In de jaren zestig maakte de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een inhaalslag en beschermde tal van water- en windmolens als rijksmonument. Zoals de Venbergse Watermolen op de foto, bij het Noord-Brabantse dorp Valkenswaard, die al van voor 900 stamt. Sinds 1954 functioneert het molenhuis als café. Er is in de afgelopen honderd jaar veel bereikt. Ruim elfhonderd molens zijn gered. En het ambacht van molenaar verwierf onlangs zelfs de status van immaterieel werelderfgoed. ❧

Wouter Pfeiffer, specialist molens bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, is ook als molenaar actief, w.pfeiffer@cultureelerfgoed.nl. Zie voor de uitgangspunten voor het behoud van monumentale molens de uitgave 'Een toekomst voor molens' op www.cultureelerfgoed.nl.

FOTO RCE

De lagen verf op een gebouw, op een muurschildering of een schilderij kunnen veel vertellen over de geschiedenis van dit erfgoed. De techniek om een doorsnede van de verf te bestuderen is honderd jaar oud. En de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed maakt daar al meer dan een halve eeuw gretig gebruik van.

MATTHIJS DE KEIJZER

Het is net spekkoeke, zo'n stukje verf van een schilderij, muurschildering of gebouw. Dwars erop kijkend krijg je een heleboel informatie over de opbouw van de verf, met de kleur, samenstelling en dikte van de afzonderlijke lagen. Pigmenten en bindmiddelen kun je analyseren met chemische tests die je nooit op het beschilderde oppervlak zelf zou willen uitvoeren. Het verfpakket vertelt de geschiedenis van dit culturele erfgoed. Je komt er zo bijvoorbeeld achter welke kleur de kozijnen oorspronkelijk hadden, welke grondering de kunstenaar op zijn doek gebruikte en hoe het rijk versierde plafond eerst perfect bij de beschilderde behangsels paste. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed maakt dan ook veelvuldig gebruik van deze methode, die al honderd jaar bestaat.

De oorsprong van dit onderzoek ligt echter al in de achttiende eeuw, bij de vernieuwende ideeën van de Duitse kunsttheoreticus Johann Winckelmann. Bestudeer de archeologische resten en de kunstwerken zelf, zei hij, als bewijsstuk voor de geschiedenis. Sindsdien is chemische analyse een steeds essentiëler onderdeel van dit soort onderzoek geworden. De identificatie van pigmenten en bindmiddelen van een Egyptische sarcofaag door de Duitse natuurwetenschapper Johann Gmelin in 1781 staat te boek als het eerste echt analytische onderzoek van verf.

Verfmonster

Uit die tijd stamt ook de eerste bestudering van een verfmonster onder een vergrootglas. De Engelse miniatuurschilder Christopher Barber volgde wat er

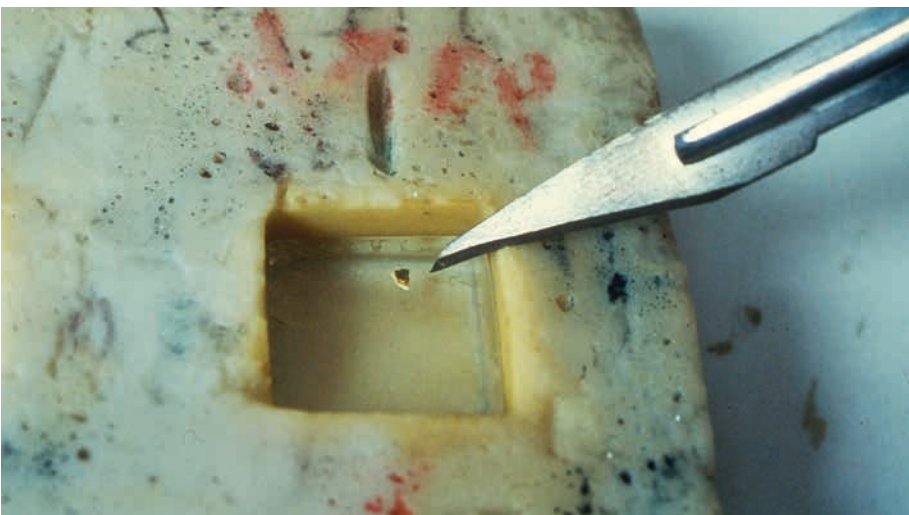
Een dwarsdoorsnede van 100 jaar verfonderzoek

Gelaagde geschiedenis

Laagjes verf lijken van de zijkant op spekkoeke

gebeurde toen hij er een reagens aan toevoegde, een reageermiddel. Hij beschreef in 1783 ook al een methode om stukjes verf van de Londense kerk Westminster Abbey in was in te bedden. Maar het was de Schotse chemicus Arthur Laurie die honderd jaar geleden, in 1914, voor het eerst dwarsdoorsneden van verf maakte. Hij bedde stukjes verf in was in en sneed ze met een zogeheten microtoom in heel dunne plakjes, om die onder de microscoop met doorvallend licht te bekijken.

Deze techniek werd toegepast in de museumlaboratoria die rond die tijd ontstonden, in Berlijn, Boston, Parijs en Londen bijvoorbeeld. De chemische analyse van pigmenten en bindmiddelen gebeurde aanvankelijk met een druppeltest onder vergrootglas of microscoop. De onderzoeker plaatste een minuscuul druppeltje reagens op de doorsnede en bestudeerde de reactie. Dat kon een bruisende reactie zijn wanneer er kijkt uit het monster met zuur reageerde of de verkleuring van een eiwithoudend bindmiddel.

FOTO'S: R.E.L. JAAP MOSEK

Om de laagjes goed zichtbaar te maken bed je een stukje verf in polyester in en slijp je het blokje

Belichtingstechnieken

Met de ontwikkeling van de microscoop en de introductie van verschillende belichtingstechnieken kon er steeds meer informatie uit een stukje verf worden verkregen. Met opvallend licht kon je ondoorzichtige doorsneden bekijken en hoefde het monster niet meer flinterdun te zijn. Met gepolariseerd licht werden andere structuren zichtbaar en in ultraviolette straling fluoresceerden bepaalde bindmiddelen en pigmenten. In de jaren veertig kwam er polyester op de markt. Dat bleek een goede vervanger van was voor het inbedden van verfmonsters, omdat het harder was en daardoor kon worden geslepen zonder verlies van flintertjes verf.

Van grote invloed was een publicatie uit 1956 van de Engelse onderzoeker Joyce Plesters. Zij beschrijft daarin de methode die decennia later nog altijd wordt gebruikt. Leg een stukje verf van minder dan een milligram op een laagje polyesterhars in een vormpje, waarna je dat verder met hars vult. Na uitharden zit het verfmonster in een harsblokje, dat je dan kunt slijpen tot de verf aan het oppervlak komt. De kunst van het neerleggen en slijpen is dat de doorsnede zo bloot komt te liggen dat de stapeling van ondergrond en verflagen perfect zichtbaar is.

Elektronenmicroscop

De wens om steeds kleinere details te kunnen bestuderen leidde tot microscopen met een steeds grotere vergroting. In 1965 kwam de eerste zogeheten scanning-elektronenmicroscop op de markt. Twee jaar eerder was in Nederland het Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap geopend, in Amsterdam.

Arthur Laurie maakte 100 jaar geleden voor het eerst dwarsdoor- snelen van verf

Tegenwoordig is dit laboratorium een onderdeel van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Destijds had het al een microscopieafdeling die ook beschikte over een grote microtoom en slijp- en polijstapparaat om de spekkoeklaagjes mee bloot te leggen. Toen er in 1968 een zogenoemde röntgenfluores-

centiespectrometer aan een elektronenmicroscop werd gekoppeld, was de SEM-EDX geboren. Dit is een apparaat waarmee je doorsneden niet alleen tot in de kleinste details kunt bekijken, maar waarmee je ook de pigmentdeeltjes kunt identificeren. Nadat het Centraal Laboratorium in 1996 in het Instituut Collectie Nederland was opgegaan kon in 2001 een eigen SEM-EDX worden aangeschaft. Begin 2011 fuseerde dit instituut met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Talloze huizen, meubels en kunstwerken hebben in die 55 jaar sinds de oprichting van het laboratorium hun geheimen prijsgegeven via een doorsnede van hun lagen verf.

Kunstwerkjes

In 1963 tekenden de onderzoekers van het Centraal Laboratorium de microscoopbeelden met de hand na en kleurden ze in. Het zijn ware kunstwerkjes, die niet onderdoen voor die van zeventiende-eeuwse 'afsetters', prentkleurders. Later werd het mogelijk om dia's van het microscoopbeeld te maken. Eind jaren tachtig kregen de microscopen een polaroidcamera, waarmee je de doorsneden direct kon fotograferen. En tegenwoordig zijn ze voorzien van een digitale camera.

De meest recente ontwikkeling is de koppeling van microscopie met zogeheten scanning- en mapping-technieken met bijvoorbeeld FTIR- en röntgenfluorescentiespectrometrie. Daarmee kun je de verdeling van elementen en organische verbindingen in een dwarsdoorsnede in kaart brengen, zodat je veel betere conclusies over verbindingen kunt trekken. Een nieuwe generatie onderzoekers stort zich nu met deze nieuwe technieken op de oude verfdwarsdoorsneden. Die zijn bewaard als bewijsstukken van het onderzoek en maken deel uit van de referentiecollectie van de Rijksdienst. De stukjes spekkoek zijn goed geconserveerd en kunnen nog meer vertellen over het verleden van ons culturele erfgoed. ☒

Matthijs de Keijzer, senior onderzoeker schilderijen en beschilderde oppervlakken bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, is na 37 jaar verfdwarsdoorsneden bestuderen op 11 oktober met pensioen gegaan. Nadere informatie over dit onderwerp: Luc Megens, specialist conservering en restauratie bij de Rijksdienst, l.megens@cultureelerfgoed.nl.

FOTO: R.E.L. JAAP MOSEK

Onderzoeker Matthijs de Keijzer bestudeert in de jaren tachtig een doorsnede

Hunebed D17 in 1875 bij de Jacobuskerk van Rolde, in Drenthe

Hunebedden inventariseren in 1918

‘Naar hunnen uitwendigen

Precies honderd jaar geleden legde archeoloog Van Giffen alle hunebedden vast op foto en tekening. Met een positief advies van de nieuwe Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Van Giffens inventarisatie vormde de start van de professionele zorg voor deze prehistorische grafmonumenten. JOS BAZELMANS

De hunebedden vormen hét icoon van de Nederlandse archeologie. Vrijwel iedere Nederlander heeft van ze gehoord, in de geschiedenisles op school, of ze gezien, tijdens een schoolreisje of een familievakantie. Dat verklaart ook waarom er deze zomer sprake was van een brede

maatschappelijke discussie toen het Hunebedcentrum in Borger met het voorstel kwam om hunebedden niet langer te beklimmen. De veiligheid van de bezoekers moet voorop staan, zo maakte een woordvoerder van het centrum duidelijk. En is de nieuwe norm niet een vanzelfsprekende uiting van respect voor de doden? Uit de berichtgeving blijkt dat deze nieuwe gevoeligheid zijn oorsprong vindt in kritiek van inheemse Amerikanen op de Nederlandse omgang met de prehistorische grafmonumenten. Minder aandacht kreeg het feit dat het pleidooi past in een al eeuwenlange strijd voor het behoud van de monumentale graven. En wat dat betreft valt er dit jaar wat te vieren, want het is precies honderd jaar geleden dat er in de zorg voor de hunebedden een belangrijke stap werd gezet.

Zoals te lezen is in het eerste venster van de canon van de Nederlandse geschiedenis zijn de hunebedden gebouwd door mensen van de Trechterbekercultuur, zo tussen 3400 en 2750 voor onze jaartelling. Het is onbekend of deze cultuur in Nederland het product is van verhuizingen uit Zuid-Scandinavië of dat het gaat om een ingrijpende cultuurverandering van lokale groepen. Wel weten we dat de Trechterbekermensen op de Noord-Nederlandse zandgronden woonden, in tientallen kleine boerengehuchten, die door paden met elkaar verbonden waren.

Hunebed D15 bij Loon werd in 1870 ontdaan van zijn dekheuvel in de veronderstelling dat het opgestoven zand betrof

Het is honderd
jaar geleden dat
er in de zorg voor
de hunebedden
een belangrijke
stap werd gezet

staat'

Op de paden waren voor het eerst karren te zien. Sommige paden liepen zelfs over stammen en planken de grote Drentse veengebieden in. Waarom is onduidelijk. De Trechterbekermensen leefden in een nog grotendeels ongerept oerbos, waarin her en der openingen waren gecreëerd voor akkers en weiden. Op de weiden graasden runderen, schapen en geiten. In de bossen wroetten varkens. Op de akkers stond tarwe en gerst. Ze werden bewerkt met een door een os getrokken eergetouw, een eenvoudige houten haakploeg.

Doden bijgezet

In de hunebedden werden doden bijgezet en als voorouders vereerd, maar het betrof slechts een klein deel van de gemeenschap. De meeste overledenen werden bijgezet in simpele grafkuilen. Onbekend is wat het verschil in behandeling bepaalde. Tot voor kort waren uit Nederland slechts enkele tientallen van deze 'vlakgraven' bekend, maar in 2015 werd bij het Overijsselse dorp Dalfsen een veld met meer dan 120 graven ontdekt. Een regelrechte archeologische sensatie. In veel graven gingen de lijkbegravingen vergezeld van karakteristieke trechtervormige schalen, emmers, bekers en flessen met diep uitgestoken versiering. Over de vorm waarin mensen in de hunebedden werden bijgezet tasten we in het duister. Mogelijk ging het om complete lijken, maar het is niet uit te sluiten dat er ook delen van ontvlesde lichamen in de hunebedden te vinden waren. De hunebedden spreken al eeuwenlang tot de verbeelding. Waren ze gebouwd door reuzen, duivels, Romeinen, heidenen of Noormannen? Betrof het de Zuilen van Hercules, offerstenen of grafmonumenten? En wanneer waren ze eigenlijk gebouwd? Wat opmerkelijk is, ook in internationaal opzicht, is dat ook de zorg »

Mag je hunebedden beklimmen of is dat onveilig en respectloos?

» voor het behoud van de hunebedden al eeuwenoud is. Al in 1734 vaardigden de drost en gedeputeerden van de Landschap Drenthe een resolutie uit waarin ze de vernietiging van hunebedden, 'waardige monumenten en van ouds beroemde gedenktekenen', strafbaar stelden. De boete bedroeg maar liefst honderd goudgulden. Er was alle reden voor een verbod, want er was een run ontstaan op stenen. De traditionele houten paalschermen die de Nederlandse dijken beschermden, moesten onmiddellijk vervangen worden door stenen taluds, omdat ze vanaf 1730 door de paalworm werden opgegeten. Maar de resolutie en ook latere verbodsbepalingen haalden door een gebrek aan toezicht weinig uit.

Van Giffen bleef intensief betrokken bij het behoud van de hunebedden

Aangekocht

Dat veranderde in de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw. Toen werden onder invloed van het Staten- en Tweede Kamerlid Lucas Oldenhuis Gratama en de commissaris van de koning in Drenthe Joan Gregory de meeste hunebedden aangekocht door Rijk en provincie. Wat echter de redding van de hunebedden had moeten zijn leidde tot een forse aantasting ervan. Beide heren waren namelijk van mening dat de heuvels waarin verschillende hunebedden nog waren ingebed uit opgewaaid stuifzand bestonden. De meest ongerepte hunebedden werden in hun opdracht van de dekheuvels ontdaan om ze weer een authentiek aanzicht te geven. Wat onzin was, want de stenen vormden oorspronkelijk slechts de draagconstructie rondom de holle ruimte in de opgeworpen heuvels. Deze handelwijze leidde tot stevige kritiek van archeologen in binnen- en buitenland én een opmerkelijk initiatief. Twee Engelse geleerden, William Lukis en Henry Dryden, kwamen namelijk in 1878 naar Nederland om in slechts één maand tijd een groot deel van de hunebedden voor het eerst op te meten. Het leidde tot een uitvoerig verslag met nauwkeurige plattegronden en doorsneden.

Hoewel het behoud van de hunebedden dus al aandacht kreeg in de achttiende en negentiende eeuw, kwam de professionele zorg ervoor pas in de twintigste eeuw tot stand. Het was grotendeels het werk van één persoon: Albert Egges van Giffen. Van Giffen was van huis uit bioloog en direct na zijn studie had hij naam

gemaakt met archeologisch onderzoek van terpen. Tussen 1911 en 1916 was hij verbonden aan het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden en in 1917 kreeg hij een aanstelling aan de Rijksuniversiteit Groningen en werd hij conservator van het Drents Museum in Assen. Begin 1918 werd hem gevraagd om alle hunebedden te inventariseren. De opdracht kwam via bemiddeling van de provincie van het hoogste niveau: van de minister van Binnenlandse Zaken en minister-president Pieter Cort van der Linden.

Maandenlang het veld in

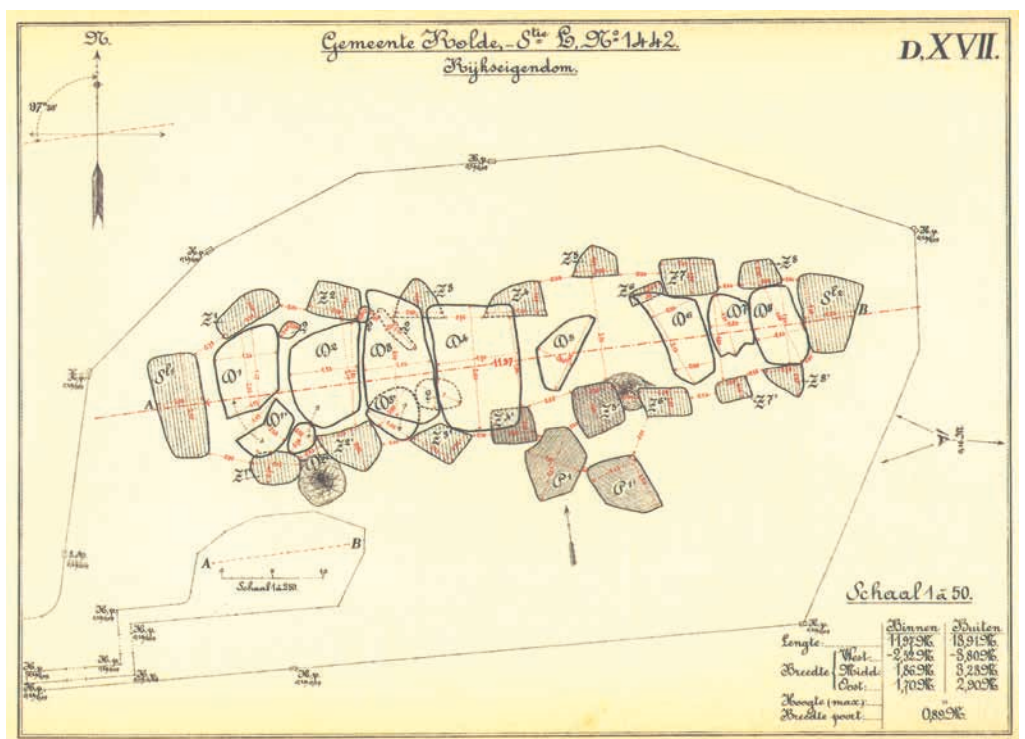
Van Giffen liet zich waarschijnlijk inspireren door het werk van Lukis en Dryden. Een kopie van hun verslag bevond zich in Assen, maar hij ging ook zelf maandenlang het veld in, samen met twee Belgische geïnterneerden. Alle hunebedden, 55 stuks, werden nauwkeurig op tekening en foto vastgelegd en beschreven 'naar hunnen uitwendigen staat'. Van Giffen introduceerde de nummering die tot op de dag van vandaag wordt gehanteerd: D1, D2 enzovoort. Midden juni 1918 was het rapport af en overgedragen aan de opdrachtgever. Na een positief advies van de nieuwe Rijkscommissie voor de Monumentenzorg besluit de minister de publicatie ervan in boekvorm te ondersteunen. Het leidt in 1925 tot de uitgave van het schitterende, driedelige werk *De hunebedden in Nederland*.

Van Giffen bleef ook na deze opdracht intensief betrokken bij het onderzoek, het behoud en de restauratie van de hunebedden, in verschillende hoedanigheden. Het laatst, na zijn pensionering en tot zijn dood in 1973, als 'rijksinspecteur voor de bescherming en instandhouding van de hunebedden en de gerestaureerde archeologische monumenten in Nederland'. Er is grote waardering voor Van Giffens activiteiten. Maar er is ook kritiek, vooral op de aard en de omvang van het gravende onderzoek dat hij in hunebedden deed. Eigenlijk was het altijd onnodig en te gehaast. Opgravingen in hunebedden zijn sinds het einde van de jaren zestig niet meer aan de orde. In de meeste hunebedden is tegenwoordig sprake van een verzegeling van het 'bodemarchief' met gasbetonblokken. Meer dan in de tijd van Van Giffen is er nu veel meer aandacht voor het publiek. Het Hunebedcentrum in Borger is sinds een tiental jaren zeer succesvol op dat vlak. De provincie zet momenteel in op de promotie in een ver buitenland, vooral Japan en China, van *Hunebed Highway*, de N34 tussen Annen en Emmen. Leidt dat tot nog meer mensen die onze hunebedden zullen beklimmen? Of juist tot nog meer opgetrokken wenkbrauwen over hoe er in Nederland wordt omgegaan met de grafmonumenten van verre voorouders? ❏

Jos Bazelmans, hoofd Archeologie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, coördineert onderzoek naar hunebedden, j.bazelmans@cultureelerfgoed.nl.

Albert Egges van Giffen werd in 1918 een levenslange beschermer van de hunebedden

Van Giffens tekening van het Rolder hunebed D17 uit 1918

FOTO RCE

1

Jacob Overvoorde, oprichter van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

100 jaar engagement

Honderd jaar geleden, in 1918, richtte de overheid het Rijksbureau voor de Monumentenzorg op, de voorganger van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De studiedag *100 jaar engagement in de erfgoedzorg* van de Rijksdienst en de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, op vrijdag 14 december in Amersfoort, staat in het teken van deze verjaardag. Die ook min of meer voor andere monumenteninstanties geldt, want sinds de vorige eeuwwisseling hebben particuliere organisaties de overheid gestimuleerd en gecorrigeerd. Denk aan Erfgoedvereniging Heemschut vanaf 1911, de eveneens honderdjarige Vereniging Hendrick de Keyser en de Oudheidkundige Bond sinds 1899. Die laatste publiceerde in 1917 grondbeginselen voor restauratie.

Wat waren de drijfveren van pioniers zoals Jacob Overvoorde, oprichter van de Oudheidkundige Bond? Overvoorde inventariseerde monumenten, was ook archivaris en museumdirecteur en kwam als jurist op voor de rechten van vrouwen en arbeiders. Te midden van andere onderwerpen staat deze activistische oudheidkundige met zijn tijdgenoten centraal op de studiedag. Nadere informatie en aanmelden: de agenda op www.cultureelerfgoed.nl. ☒

Beschermd door vliegbasis

Vrijdag 28 september was een bont gezelschap in de bossen van Vliegbasis Eindhoven getuige van de 'onthulling' van een prehistorische grafheuvel. Duizenden jaren lang had de bult vrijwel onaangeroerd in het landschap gelegen, totdat een opmerkelijke medewerker van de Koninklijke Luchtmacht hem ontdekte. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed stelde met boringen vast dat het inderdaad een echte grafheuvel was. Een brok verkoold essenhout leverde het bewijs. Koolstofdatering gaf aan dat de heuvel tussen 1750 en 1550 voor onze jaartelling is opgetast.

Vandaag de dag is het bijzonder om zo'n intact prehistorisch grafmonument te vinden. Veel grafheuvels zijn al langer bekend, en vaak zijn ze onderzocht. Speciaal voor grafheuvels ontwikkelde de archeoloog Albert van Giffen de kwadrantenmethode, die hij voor het eerst bij Zeijen in Drenthe toepaste. In 1918 publiceerde hij de resultaten van dat onderzoek. Door kwarten op te graven krijg je een goed beeld van de opbouw van de heuvel en de plek van de overledenen. Of ook de grafheuvel op de vliegbasis op zo'n manier ontleed gaat worden is een vraag voor de komende honderd jaar. ☒

FOTO ENKHOORTRIANG

2

Duizenden jaren lag deze grafheuvel vrijwel onaangeroerd in het landschap

FOTO RIJKSMUSEUM

3

De stoker van het Rijksmuseum, honderd jaar geleden

Van stoken naar archiefkast

In het jaar dat het Rijksbureau voor de Monumentenzorg werd opgericht, 1918, verwarmden twaalf kolenkachels het Rijksmuseum in Amsterdam. Een stoker zorgde ervoor dat de warme lucht via de vloeren in de zalen terechtkwam. Desondanks bleef het koud op zaal. De medewerkers klaagden over koude luchtstromen. Ook in de zomer was het er niet comfortabel. Door het glazen dak waren de bovenzalen net plantenkassen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog sloeg het museum de kunst veilig elders op. Dat bleek zeer gunstig uit te pakken voor de conditie ervan. Zo ontdekte men dat een stabiel klimaat goed is voor museale voorwerpen.

In 1963 werd het Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap opgericht. Vanaf 1988 adviseerde dit laboratorium musea hun binnenklimaat strikt te reguleren. In 2011 ging het lab op in de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Honderd jaar na de hardwerkende stoker uit het Rijksmuseum beantwoordt de dienst steeds meer de vraag 'Hoe kan ik mijn collectie beschermen binnen mijn budget?' Zo kwam het dat een museum zelfs zijn installatie uitzette en als archiefkast ging gebruiken. ☒

100 jaar rijkszorg voor het landschap

Van bomen planten naar integrale aandacht

Ons landschap, met zijn karakteristieke historische elementen, is altijd in ontwikkeling. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed waakt over de markantste gebieden. Hoe is dat in de afgelopen honderd jaar zo gekomen? HENK BAAS

Honderd jaar geleden sloten Staatsbosbeheer en Rijkswaterstaat een samenwerkingsovereenkomst over het uitzetten en beplanten van rijkswegen en rijkskanalen. Die ondertekening kunnen we beschouwen als het begin van de zorg van de rijksoverheid voor het cultuurlandschap. Een mijlpaal kort daarna was de komst van de *Natuurschoonwet* in 1928. Deze wet heeft in belangrijke mate bepaald dat de Nederlandse landgoederen behouden zijn gebleven. Het belang van het natuurschoon stond voorop. Voorkomen werd dat bij verkrijging of vererving van een landgoed de nieuwe eigenaar belasting betaalde. In ruil voor de belastingvoordelen moest hij het landgoed openstellen voor het publiek. Na de Tweede Wereldoorlog nam de rijksoverheid de wederopbouw van ons land stevig in handen. Af en toe zien we hierbij aandacht voor de kwaliteit van de omgeving, zoals bij het herstel van Walcheren, dat de geallieerden in 1944 onder water hadden gezet om de Duitsers van het eiland te verdrijven. De *Monumentenwet* van 1961 bood de mogelijkheid om stads- en dorpsgezichten te beschermen. Aanvankelijk begrensde de Rijksdienst voor de Monumentenzorg deze bebouwde kernen vrij nauw. Later werd ook het omliggende gebied meegenomen, dat nodig was om het vrije uitzicht op de oude kern te beschermen. Dit jaar is voorlopig het laatste gezicht aangewezen. Je mag concluderen dat met deze gezichten en passant ook veel cultuurlandschap is beschermd. Als gevolg van de maatschappelijke zorgen om het milieu zien we in de jaren zeventig en tachtig de aandacht van het Rijk voor natuur en landschap fors toenemen. In de *Derde nota ruimtelijke ordening* uit 1974 werd aangegeven dat naast natuur ook oud cultuurlandschap bescherming verdiende vanwege zijn ecologie, geomorfo-

logie, wordingsgeschiedenis, cultuurhistorie of 'belevingswaarde'.

Nationaal Park

Tegelijkertijd verscheen ook de *Nota nationale landschapsparken*, die een poging deed om te komen tot een effectieve wettelijke bescherming van een aantal agrarische gebieden. Tot op de dag van vandaag zijn deze te herkennen als Nationaal Park, Nationaal Landschap, Waardevol Cultuurlandschap of Belvederegebied. De aandacht voor het cultuurhistorische karakter van het landschap nam ook fors toe. In 1972 inventariseerde de Natuurbeschermingsraad welk agrarisch cultuurlandschap op grond van zijn landschappelijke, natuurwetenschappelijke of cultuurhistorische aspecten een zekere waarde vertegenwoordigt. Voor het eerst werd er serieus systematisch onderzoek gedaan naar de historisch-geografische waarde van het landschap. De Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg leverden gegevens aan over de archeologie en de bouwhistorie. Het resultaat is bekend geworden onder de naam *Bolwerkkaart*. In 1990 verscheen het *Natuurbeleidsplan*. Relevant voor het historische cultuurlandschap was de achtergrondstudie Project 33, waarin de historisch-geografische betekenis van het Nederlandse landschap werd bestudeerd. De resultaten, gebundeld in het rapport *Ontgonnen verleden*, werden tussen 1999 en 2009 benut in de interdepartementale samenwerking Belvedere. Cultuurhistorie werd een volwaardig aspect van de ruimtelijke inrichting. Het historische landschap werd de verbinding tussen de op gebouwen gerichte

De Sint-Pietersberg bij Maastricht, in 1928

monumentenzorg en de ruimtelijke ordening. Het cultuurlandschap stond opnieuw op de kaart, en genoot tien jaar lang een bijzondere aandacht.

Het Akkoord van Apeldoorn

In het begin van dit millennium groeide de aandacht van het Rijk voor het landschap nog verder. In 2005 ratificeerde Nederland de Europese Landschapsconventie. Er werd in 2008 voor het eerst een Landschapstriënnale georganiseerd, in Apeldoorn, wat onder meer resulteerde in het Akkoord van Apeldoorn. De overheid en maatschappelijke organisaties maakten afspraken over de zorg voor het landschap, waarbij cultuurhistorie inmiddels een

De rijksweg tussen Vianen en Waardenburg in 1948. Staatsbosbeheer heeft er bomen langs geplant

Je mag concluderen dat met de gezichten en passant ook veel cultuurlandschap is beschermd

van de belangrijkste dragers was geworden. Ruim 45 partijen ondertekenden dit akkoord: van natuurorganisaties tot de bouw, van erfgoedorganisaties, zoals de toenmalige Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, tot aan de toeristische sector. Rond die tijd wees het Rijk ook twintig gebieden aan die van nationaal belang werden geacht en lanceerde het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit een Agenda Landschap, met daarin allerlei acties ten behoeve van het landschap. De aandacht voor landschap was op zijn top. Maar toen kwam de crisis. En vielen er kabinetten. Centrale regie vanuit de rijksoverheid in de ruimtelijke ordening werd bovendien steeds minder passend geacht. Zo ook voor het landschap. En net zo snel als de aandacht gegroeid was, zo snel verflauwde hij ook weer. Het kabinet-Rutte schrijft

in de *Structuurvisie infrastructuur en ruimte* uit 2012 zelfs expliciet dat het Rijk het landschapsbeleid afschaft. Het is nu aan de provincies om hier invulling aan te geven. Landschap is als deel van het Natuurakkoord gedecentraliseerd, zonder concrete doelen en zonder expliciete afspraken.

Een tegengestelde beweging

We constateren vanaf 2012 daarom een tegengestelde beweging. Landschapsbeleid is een zaak voor de provincies geworden, maar voor wat betreft het erfgoedaspect werd landschap voor het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap steeds prominenter. De *Nota visie erfgoed en ruimte* plaatste het historische cultuurlandschap in 2011 midden in het culturele erfgoed. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed verbindt sinds 2012 cultureel erfgoed en het cultuurlandschap met de ruimtelijke ordening, voor wat bijvoorbeeld energie, water, natuur, landbouw of stedenbouw betreft. Hierbij gaat het niet om bescherming, maar over het begeleiden van de gewenste verandering op een dusdanige manier dat de geschiedenis van het landschap herkenbaar blijft. Landschap wordt met andere woorden niet beschermd via wetgeving, maar de kenmerkende eigenschappen worden in kaart gebracht. Ze geven hiermee richting aan de veranderingen in onze leefomgeving. Resumerend kunnen we vaststellen dat honderd

jaar aandacht van de rijksoverheid voor het landschap zich heeft ontwikkeld van het planten van bomen langs wegen en kanalen tot een geïntegreerde omgang met de omgeving. Erfgoed, natuur en water worden steeds meer in samenhang met elkaar gebracht en de cultuurhistorische kwaliteiten bieden inspiratie voor de nieuwe inrichting van ons landschap. De Rijksdienst waakt over de markantste gebieden en zoekt naar balans tussen behoud en ontwikkeling. Op weg naar een leefomgeving met karakter heet dit anno 2018. ✘

Henk Baas, hoofd Landschap bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, coördineert onderzoek naar cultuurlandschap, h.baas@cultureelerfgoed.nl.

De dijk richting Amerongen in 1962

De Sint-Willibrordusbasiliek in Hulst in 1919, met de neogotische torennaald van Pierre Cuypers uit 1878

Torens restaureren

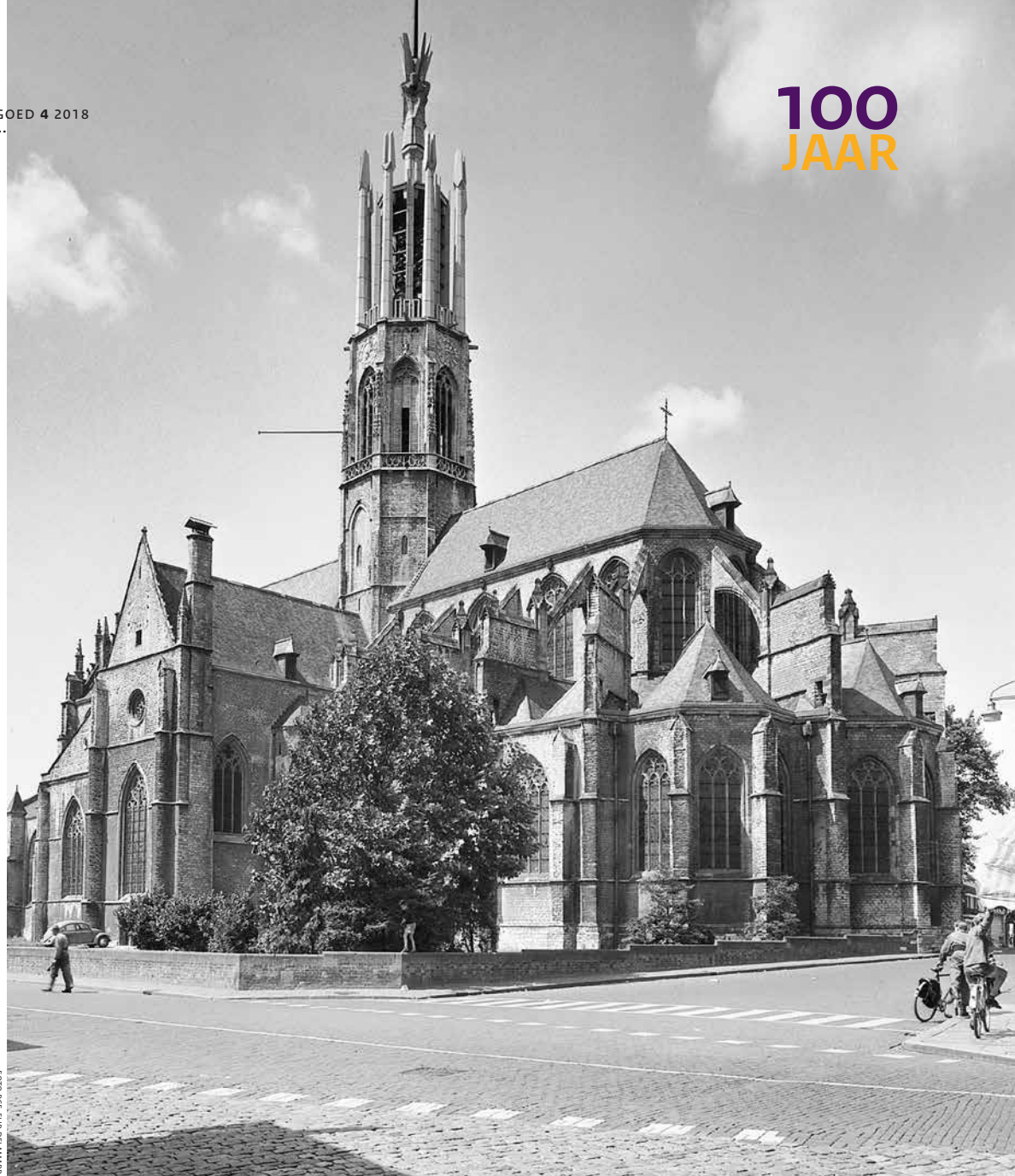
De hardnekkigheid van 'versleten vormenspraak'

Eind negentiende eeuw werden monumenten mooier gerestaureerd dan ze ooit geweest waren. In reactie daarop werd in 1918 'behouden gaat voor vernieuwen' het uitgangspunt. Hoe heeft dat de afgelopen honderd jaar uitgepakt bij het herstel van beeldbepalende torens? THOMAS VON DER DUNK

Op 18 september 1944 werd de toren van de Sint-Willibrordusbasiliek in Hulst voor de vijfde keer verwoest. Vier keer – in 1469, 1562, 1663 en 1876 – was brand na blikseminslag de oorzaak geweest. Ditmaal behoorde hij tot de vele bouwkundige slachtoffers die de Tweede Wereldoorlog maakte. Net als alle eerdere keren werd de vernielde toren ook nu niet in oude vorm herbouwd, maar door een eigentijdse vervangen. De huidige betonnen bekroning uit 1957 was het resultaat van een prijsvraag van vijf jaar eerder. Een moderne bekroning als uitkomst van een prijsvraag: dat was iets dat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg al in 1948 had geadviseerd. Er zouden in deze jaren vier van deze prijsvragen worden gehouden. Behalve voor Hulst ook voor de torens van de Walburgiskerk in Zutphen, de Sint-Martinuskerk in Weert en de Eusebiuskerk in Arnhem. Ten minste eenmaal had ook voor de oorlog al een prijsvraag bij een verloren toren de architect aangewezen. Dat was voor het in 1929 afgebrande stadhuis van Leiden, waarbij de toren een integraal onderdeel van de herbouw vormde. Torens, en dan met name hun bekroningen, zijn bij uitstek gevoelig voor vernieling door beschieting in oorlogstijd of door stormschade dan wel brand na blikseminslag in vreedetijd. Tegelijk zijn zij vaak beeldbepalend voor het stadsbeeld. Regelmatig gelden zij zelfs als het symbool van hun stad. Dat maakt niet alleen herbouw min of meer vanzelfsprekend, maar gelijktijdig ook de vraag *hoe* dat te doen meer dan in andere gevallen snel tot een onderwerp van openbaar debat. In beginsel bestaan er – behalve de romp onvoltooid laten – drie opties. Ten eerste een volledige reconstructie, al dan niet met praktische of constructieve aanpassingen met het oog op bruikbaarheid en brandveiligheid. Ten tweede een nieuwe bekroning in historiserende trant. En ten derde een echt moderne.

De Domtoren in Utrecht in 1912, met een verhoogd spitsje

De Sint-Willibrordusbasiliek in Hulst in 1958, met gloednieuwe betonnen bekroning

Ommezwaai

In de negentiende eeuw was de tweede manier gangbaar geweest. De neogotische torennaald in Hulst van Pierre Cuypers uit 1878 vormde daarvan een sprekend voorbeeld. Bij de oprichting in 1918 van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg volgde door toedoen van directeur Jan Kalf een ommezwaai. De nieuwe restauratiebeginselen behelsden drie belangrijke geboden, waarin de voorgaande generatie van Cuypers zich niet kon herkennen. Behoud ging voortaan boven vernieuwing, respect voor de bouwgeschiedenis stond voorop en aanvulling diende in eigentijdse stijl te gebeuren. Een idealisering van het verleden waarbij het oude bouwwerk werd geperfectioneerd door het die vorm te geven die het ooit zou hebben bezeten, of zelfs eentje zoals die ooit door de oorspronkelijke bouwmeester zou zijn bedoeld, was voortaan uit den boze. Een berucht voorbeeld vormde Cuypers' restauratie van de Munsterkerk in Roermond. Hij liet twee barokke koepels slopen en er een vervangen door een volledig gefantaseerde, neoromaanse façade met twee torens. Gotischer dan de echte gotiek: dat was toen regelmatig het resultaat geweest. De door Kalf en zijn

Behoud ging voortaan boven vernieuwing

medestanders bewerkstelligde omslag valt heel mooi af te lezen aan de restauratie van de Utrechtse Domtoren tussen 1901 en 1929. Onder de eerste restauratiearchitect Ferdinand Nieuwenhuis werden meer pinakels en hogels aangebracht dan de toren ooit had bezeten. Speciaal het spitsje werd van deze gotiseringstendens het slachtoffer. Het nog authentieke exemplaar uit 1382 werd in 1910 op basis van een foute interpretatie van een prent van Pieter Saenredam uit 1636 verhoogd. En het werd van extra ornamentiek voorzien, om het dramatische daklandschap te creëren dat Cuypers als gotisch ideaal voor ogen stond, maar voor Kalf 'een leugen tegen de geschiedenis was'. Nieuwenhuis' opvolger George van Heukelom ging in diens geest veel terughoudender te werk. Hij wilde niet gaan gissen als er gegevens ontbraken. »

HERZIENE UITGANGSPUNTEN

Handig: de uitgangspunten voor het advies van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed over gebouwd erfgoed zijn in te zien. Op het Nationale Monumentencongres van 8 november presenteerde de dienst een herziene versie. Het document is te vinden op www.cultureelerfgoed.nl.

» Fantasiepinakels

Niet dat nadien wel altijd de geschiedenis werd gerespecteerd. Bij de herbouw van de Cuneratoren in Rhenen, na zware oorlogsschade in 1945, keerde niet de oorspronkelijke klokvormige helm uit 1531 terug, maar die van 1897. Net als in Utrecht had Cuypers die spits na een brand zonder geldig bouwhistorisch argument in de hoogte uitgerekte en van fantasiepinakels voorzien. En toen in 1966 de bouwvallige houten top van de Onze Lieve Vrouwetoren in Amersfoort vervangen moest worden, hield men niet vast aan de in 1807 na brand ontstane inkorting, maar voegde men na stevige discussie de toen verwijderde tussenlantaarn uit 1654 weer toe. Historisch toch een vrij willekeurige keuze, want die spits was zeker niet de oorspronkelijke, gotische, maar die van twee torenbranden later. Ook bij de Sint Jan in Den Bosch werd in 1975 niet de alleroudste spits uit 1504, maar die uit 1608 gereconstrueerd. In Amersfoort en Den Bosch was die bekroning voldoende gedocumenteerd, waar dat niet voor de oerversie gold. In de jaren rond 1918 waren drie torens door brand van hun houten bekroning beroofd. In 1911 die van de Jacobskerk in Vlissingen en de Nicolaaskerk in IJsselstein, in 1920 de Wijnhuistoren in Zutphen. In het eerste geval bepleitte monumentenzorger Victor de Stuers een nauwgezette kopie en architect Adriaan Weissman een top in moderne vormen. De gemeenteraad koos voor de kopie. Dat laatste gebeurde ook in Zutphen, waar het Rijksbureau voor de Monumentenzorg vergeefs voor een eigentijdse oplossing opkwam. Restauratiearchitect Samuel de Clercq tekende er voor de vorm wel eentje, maar die verdween van tafel. Alleen in IJsselstein kreeg Kalf zijn zin. Het Amsterdamse Schoolontwerp van Michel de Klerk werd na diens dood alsnog uitgevoerd, als eerbetoon op verzoek van zijn weduwe. Dit was zeer tegen de zin van de twee kunsthistorici in de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, die verklaarden dat 'de monumenten niet moeten worden gebruikt om de architecten zich te laten uitleven'.

Alleen in IJsselstein kreeg Kalf zijn zin

Tot in detail

De Tweede Wereldoorlog heeft heel wat kerktorens in de Gelderse, Limburgse en Zeeuwse frontlinie het leven gekost. Voor bijvoorbeeld Arnhem, Doesburg, Doetinchem, Echt, Hulst, Middelburg, Nijmegen, Rhenen, Roermond en Venlo stond men voor fundamentele keuzes. Daarbij kwamen dan de in die jaren door storm respectievelijk brand vernielde torens van Weert en Zutphen. Sommige gotische torens werden tot in detail herbouwd, ook als er geen steen meer overeind stond, zoals in Doesburg en Doetinchem. In Rhenen, Middelburg en Nijmegen werden de vooroorlogse koepelbekroningen hersteld, zij het in Middelburg in aangepaste vorm, om

FOTO REE: PAUL VAN GALEN

De Walburgiskerk in Zutphen, met een gereconstrueerde peperbus uit 1637

aan een groter carillon plaats te kunnen bieden. In Rhenen betekende het de terugkeer van de uitgerekte Cuypers-helm. In Nijmegen 'corrigeerde' architect Jansz de oude koepelspits, door deze rijziger te maken. In Venlo verrees vanaf de grond een geheel nieuwe toren in pseudomoderne trant. Elders werd ten minste de oude torenromp gehandhaafd. Daarop verrees dan ofwel een supermoderne nieuwe spits, zoals in Hulst, ofwel een kopie van de oude, zoals in Zutphen, ofwel iets er tussenin. In moderne vormen, maar met traditionele contouren bijvoorbeeld. In Arnhem, Echt en Weert kwam dat omdat de verwoeste bekroning van weinig waarde werd geacht. In de vier in het begin genoemde prijsvragen werd over de gewenste bouwstijl niets gezegd. Maar de jury liet er keer op keer weinig twijfel over bestaan dat zij een eigentijdse toren wenste en niet, zoals dat in het geval van Hulst werd geformuleerd, zat te wachten op een pseudogotische of pseudoclassicistische in 'versleten vormenspraak'. Zij kreeg in drie gevallen haar zin, alleen in Zutphen niet. Na een impasse kwam men op de reconstructie van de peperbus uit 1637 uit, in plaats van de be kroonde moderne, omdat alleen dat als herstel van oorlogsschade gelden kon en onder die noemer grotendeels door het Rijk werd gefinancierd. Zo ging behoud toch nog boven vernieuwing. ✕

Thomas von der Dunk, zelfstandig cultuurhistoricus en publicist, schrijft regelmatig over cultureel erfgoed, thvddunk@planet.nl. Nadere informatie: de InfoDesk van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, info@cultureelerfgoed.nl.

De Jacobskerk in Vlissingen voor de brand van 1911, nog met oude houten bekroning

ROOD-BLAUWE STOEL WAS GRIJS-GRIJS

FOTO ATELIER CREMAN

Gerrit Rietveld leverde zijn beroemde rood-blaauwe stoel niet alleen in de zo bekende rood-blaauw-en-gele kleurstelling. In de afgelopen jaren restaureerde meubelrestaurator Jurjen Creman heel wat van de nog overgebleven exemplaren. Hierbij onderzocht de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de lagen verf van bijna elke stoel om een duidelijk beeld te krijgen van de oorspronkelijke kleuren. Rietveld ontwierp de iconische stoel, die een ereplaats in de Canon van Nederland heeft gekregen, ongeveer honderd jaar geleden. In 1919 werd hij gepresenteerd in het tijdschrift *De Stijl*, toen nog in een blankhouten uitvoering. De stoel was volgens redacteur Theo van Doesburg 'een openbaring'. Rietveld had de traditionele armstoel gereduceerd tot dertien latten, twee armleggers en twee panelen. Hij en zijn medewerker Gerard van de Groenekan bleven het meubel met kleine aanpassingen nog vele jaren daarna maken. Het onderzoek van de lagen verf helpt ook om te bepalen of het om een vroeg of later exemplaar gaat. Zo onderzocht de Rijksdienst een stoel uit de nalatenschap van fotografe Eva Besnyö. Deze heeft zwart gebeitste latten, zoals de rood-blaauwe stoel die ook heeft. Maar Besnyö's stoel heeft daarentegen een lichtgrijs geschilderde rugleuning, zitting en kopse kanten van de latten, waar die in de beroemde kleurstelling respectievelijk rood, blauw en geel zijn. De verfmonsters laten ook zien dat Besnyö's stoel waarschijnlijk lang een gebruiksvoorwerp is gebleven en diverse malen is overgeschilderd. De rugleuning bijvoorbeeld is later ook geel, wit en zwart geweest. ✕

Luc Megens, specialist conservering en restauratie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtte dit onderzoek, l.megens@cultureelerfgoed.nl.

FOTO RCE, LUC MEGENS

Een opgravingsput van Holwerda op de Hunenborg in 1916

Dezelfde opgravingsput in 2016, met dezelfde grondverkleuringen

100 jaar later opnieuw opgraven

De tijdloze geheimen van de Hunenborg

Precies honderd jaar nadat archeoloog Holwerda de plek van de Hunenborg onderzocht, is er hier weer gegraven. Met nieuwe technieken zijn er enkele geheimen van de mysterieuze versterking ontrafeld. Maar nog niet allemaal.

JAN VAN DOESBURG, JOSÉ SCHREURS & HUUB SCHOLTE LUBBERINK

Waren het reusachtige Hunnen die de grachten groeven en de wallen rond de Hunenborg opwierpen? De versterking wordt tenslotte niet voor niets Hunenborg genoemd. Of waren het witte wieven? Of liet een heidense keizer haar lang geleden bouwen? De imposante resten bij het buurtschap Volthe in Overijssel zijn eeuwenlang toegedicht aan fabelwezens en mistige figuren uit de geschiedenis. Ze zijn verdeeld in een voorburcht en een hoofdburcht, een laag en een hoog gedeelte. In de negentiende eeuw werd er voor het eerst melding gemaakt van overblijfselen van een omvangrijk stenen gebouw op de Hunenborg. En schrijver Jacob van Lennep publiceerde in 1841 een historisch verhaal dat hij rond de versterking situeerde. Ondanks deze aandacht werd het terrein in 1858 akkerland. De wal en de gracht van de lage Hunenborg werden genivelleerd. Ruim honderd jaar geleden kocht de Oudheidkamer Twente het terrein van de hoge Hunenborg om de resten te behouden voor het nageslacht. Dit is een van de vroegste voorbeelden van archeologische monumentenzorg. In 1916 is er opgegraven en precies een eeuw later opnieuw. Beide opgravingen

hebben veel gegevens over de ouderdom en het gebruik van de versterking opgeleverd. Hiermee kunnen de volksverhalen over deze mysterieuze plek naar het rijk der fabelen worden verwezen. Bij het onderzoek van 2016 adviseerde de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de betrokken organisaties hoe zij dit het beste aan konden pakken, aangezien de Hunenborg beschermd is als rijksmonument.

Een palissade en houten gebouwen

Het was Jan Hendrik Holwerda, conservator van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, die het terrein honderd jaar geleden onderzocht. Hij trof funderingsresten van een stenen toren aan en grondverkleuringen die op het bestaan van een palissade en houten gebouwen wezen. De oogst aan voorwerpen was vrij karig: enkele van ijzer, scherven aardewerk, drie netverzwaringen van gebakken aarde en een fragment van een maalsteen. Holwerda kwam tot de conclusie dat het om een Saksische burcht ging. Deze zou volgens hem door de Saksen gebouwd zijn toen de Franken rond 800 hun gebied veroverden.

De Hunenborg bleef ook na de opgraving volop in de belangstelling staan. Dat kwam onder meer door de druk bezochte, op Van Lenneps verhaal gebaseerde toneeluitvoeringen *De Hunenborg of Arpad de Madschar* in 1934 en 1935. Gedurende de Tweede Wereldoorlog trokken de sagen en legenden rond de Hunenborg de aandacht van de nationaalsocialisten. Die wezen in het kader van hun bloed-en-bodem-programma graag op zijn Saksische, oftewel Germaanse oorsprong. Mogelijk is dit een van de redenen dat de versterking in de jaren vijftig en zestig uit het collectieve geheugen leek te zijn verdwenen. In 1994 groef de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, een van de voorgangers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, proefsleuven om informatie te krijgen over onder meer de opvulling van de gracht. Twee stukken hout konden tussen 1149 en 1161 worden gedateerd.

Omwaaiende bomen

In de loop der tijd was het terrein van de hoge Hunenborg begroeid geraakt met bomen en struikgewas, waardoor het monument slecht te zien was. Bovendien tastten omwaaiende bomen de archeologische resten aan. Om de 'beleving' te

FOTO REE, JOS STOVER

Na het onderzoek zijn de bomen op de hoge Hunenborg verwijderd

verbeteren is de Hunenborg honderd jaar na Holwerda nog eens onderzocht. Zo is de opgravingsput ter plaatse van de toren opnieuw opgelegd. Bodemverkleuringen van weggerotte houten palen wijzen erop dat deze een of meerdere houten voorgangers heeft gehad. Ook de door Holwerda teruggestorte grond leverde waardevolle gegevens op. Deze is minutieus gezeefd en met de metaaldetector doorzocht.

Hiermee kunnen de volksverhalen over deze mysterieuze plek naar het rijk der fabelen worden verwezen

Er zijn zo honderden voorwerpen gevonden. Naast scherven aardewerk, keien en stukken natuursteen opvallend veel metalen voorwerpen, zoals zilveren munten, onderdelen van ijzeren wapens, ruitersporen, hoefijzers en hoefnagels, sieraden, toiletgerei, ijzeren gereedschap en een deksel van een bronzen potje. Dat Holwerda deze voorwerpen heeft gemist is niet zo vreemd. In zijn tijd bestond de metaaldetector nog niet. Metalen voorwerpen werden toen op het oog verzameld.

Hoge status

Sommige vondsten, vooral die van metaal, passen bij het militaire karakter van de versterking en de hoge status van haar bewoners. Deze lieden zullen in de hoofdburcht hebben gezeteld. De lage Hunenborg werd wellicht bewoond door bedienden. Rest de vraag of het inderdaad, zoals

Holwerda dacht, gaat om een Saksische burcht. Het onderzoek wijst uit dat de Hunenborg geen Saksische burcht geweest kan zijn. De versterking is rond 1050 gebouwd. In die tijd maakte het Saksische gebied onderdeel uit van het Heilige Roomse Rijk, de opvolger van het Frankische Rijk. Maar wie heeft de Hunenborg dan wel gebouwd? Er zijn vanuit historisch perspectief drie mogelijke opdrachtgevers aan te wijzen: de koning van het Heilige Roomse Rijk, de graaf van Twente en de bisschop van Utrecht. Van deze drie heeft de laatste de beste papieren. De Hunenborg lijkt sterk op de in 1123 vermelde, maar waarschijnlijk oudere bisschoppelijke versterking de Schulenburg bij Almelo. Na het onderzoek zijn de bomen op de hoge Hunenborg verwijderd, evenals de brandnetels, bramen en bladerlaag. Hoop is dat er hierdoor weer heide komt. Dankzij de inspanningen van de Oudheidkamer Twente en de huidige gebruiker, Landschap Overijssel, die de herinrichting heeft laten uitvoeren, is voorkomen dat het imposante aardewerk in de vergetelheid is geraakt. De opgravingen illustreren de ontwikkelingen die de archeologie in een eeuw heeft doorgemaakt. We hebben nu methoden en technieken waar men honderd jaar geleden nog geen weet van had. Hierdoor is de kennis over de ouderdom en het gebruik van de versterking enorm toegenomen. Doordat de overblijfselen van de Hunenborg bewaard blijven, kunnen ook toekomstige generaties archeologen hier onderzoek doen en geheimen onraffelen. Gewapend met nieuwe methoden en inzichten kunnen zij dan verhalen aan deze bijzondere plek toevoegen. ☒

Jan van Doesburg, specialist middeleeuwen en nieuwe tijd, José Schreurs, adviseur archeologie, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, en Huub Scholte Lubberink, projectleider bij RAAP, begeleidden dit onderzoek, j.van.doesburg@cultureelerfgoed.nl, j.schreurs@cultureelerfgoed.nl & h.scholte.lubberink@raap.nl.

De Oudheidkamer Twente op de thee bij Holwerda (links) op de opgraving op de Hunenborg

100 jaar georganiseerde discussie

‘Vlot en vriendelijk redeneeren’

Voor 1918 werd de monumentenzorg in Nederland gedomineerd door architect Pierre Cuypers. Maar met de oprichting van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg kwam er ruimte voor discussie. En heel belangrijk: tussen verschillende disciplines. HENDRIK-JAN TOLBOOM

De monumentenzorg wordt gekenmerkt door de fundamentele behoefte om te behouden wat er is en niet veel meer te doen dan strikt noodzakelijk is. Dit spanningsveld tussen behouden en ingrijpen maakt keuzes onvermijdelijk. Vaak leiden die keuzes tot discussies, waarin behalve technologie ook historie en esthetiek een belangrijke rol spelen. Deze discussies over herstelplannen kwamen pas goed op gang met de oprichting van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, in 1918. Zo'n discussie is tegenwoordig volkomen vanzelfsprekend, maar honderd jaar geleden niet. Met name bij historici bestond er indertijd onvrede over de restauratiepraktijk, omdat er te weinig aandacht zou zijn voor het behoud van de sporen van de geschiedenis van het monument. Door restauratie ging er naar hun mening veel van het oorspronkelijke gebouw verloren.

Het Rijk speelde in deze praktijk een rol, niet alleen als geldschieter, maar ook als toezichthouder. Restauraties hadden in de tweede helft van de negentiende eeuw enige tijd onder toezicht gestaan van het College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Hierin hadden onder meer de architecten Pierre Cuypers, Willem Rose en Eugen Gugel zitting. Maar al vijf jaar na de oprichting in 1874 viel dit gezelschap uiteen. Voor 1918 werd de beoordeling van plannen en uitvoering van restauraties voornamelijk overgelaten aan één persoon, Cuypers, in samenspraak met Victor de Stuers, die een belangrijke positie had in Den Haag en de geldstroom vanuit het Rijk naar restauraties beheerde.

In twijfel getrokken

Discussie over de manier waarop je het beste met historische gebouwen om kon gaan was er feitelijk niet. In Brielle bijvoorbeeld trok in 1904 de restauratiecommissie van de Catharijnekkerk een voorstel van Cuypers voor het gebruik van een bepaalde soort steen in twijfel. Maar als zij het advies niet op zou volgen 'plaatst de commissie zich voor zeer grote moeilijkheden', aldus een commissielid. 'Kerkvoogden zullen de beslissing aan het oordeel der Regeering onderwerpen en wanneer deze dan advies vraagt aan Dr. Cuypers is het antwoord niet twijfelachtig.' Een andere steensoort betekende dat er vanuit het Rijk geen geld kwam voor de restauratie van de kerk. Dit voorbeeld maakt duidelijk hoe stevig de positie van Cuypers in die jaren was en hoe lastig het was voor architecten en opdrachtgevers om zich niet te conformeren aan zijn oordeel.

Het ongenoegen van de historici, onder andere verenigd in de Nederlandse Oudheidkundige Bond, kreeg vaste vorm in stellingen van deze bond en vormde de basis voor grondbeginselen voor het restaureren van monumenten. De introductie van deze nieuwe richtlijn ging niet toevallig samen met de oprichting van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg in 1918. Daarnaast werden in datzelfde jaar een tweetal Rijkscommissies ingesteld. Er kwam een commissie die zich bezighield met de aanwijzing en beschrijving van monumenten en een commissie die uitspraken deed over restauratieplannen. Deze laatste commissie, de Afdeling voor Behoud en Herstel geheten, of kortweg afdeling B, werd samengesteld uit verschillende disciplines. Naast kunsthistoricus Adriaan Pit waren bijvoorbeeld ook de architecten Hendrik Berlage en Karel de Bazel, beeldhouwer Arend Odé en schilder Antoon Derkinderen lid van deze commissie.

Nauwkeurig vastgelegd

De vergaderingen van deze afdeling werden nauwkeurig vastgelegd en gepubliceerd. Nog steeds zijn ze te raadplegen en de discussies die indertijd werden gevoerd zijn verrassend actueel en praktisch. Dat komt niet in de laatste plaats door de opzet van de vergaderingen. Directeur van het Rijksbureau Jan Kalf verwoordde dit in 1924 treffend in een artikel in het Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond: 'De commissie moest den Minister adviseeren, maar de Minister vroeg haar niet: "wat denkt gij over de toepassing van moderne vormen aan oude gebouwen?"', prachtig thema voor eindeloos gekrakeel – hij zond haar

Het Nederland van 1918: de Hoogstraat in Montfoort

De discussies die indertijd werden gevoerd zijn verrassend actueel en praktisch

iets zoo stelligs als het uitgewerkte herstellingsplan voor een bepaald gebouw en vroeg nu: “kan dat zoo worden uitgevoerd?” Kalfs woorden verduidelijken waarom deze aanpak succesvol was en niet verzandde in oeverloze theoretische discussie. Het Rijksbureau onderzocht de historie van het monument om een voorlopig oordeel te vormen over het ingediende herstellingsplan. Daarna bracht de commissie een bezoek aan het gebouw, waar ze met de architect de plannen doornam. ‘En dan twisten wij niet, maar redeneeren vlot en vriendelijk’, schrijft Kalf verder in het artikel. ‘Omdat het monument-zelf meestal duidelijk vertelt wat er moet gebeuren en het ons allen toch niet om onze theorieën, maar om het monument te doen is.’ In de vergaderingen van de afdeling B werden vervolgens de bevindingen besproken en werd er een besluit genomen over het plan.

Duidelijke parallel

Deze werkwijze heeft een duidelijke parallel met de werkwijze van de huidige Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Nog steeds is de historie van het monument een belangrijke factor bij de beoordeling van een herstellingsplan. Maar

ook kennis van materialen en technieken speelt een rol. Ter plaatse de situatie beoordelen en met de opstellers van het plan ‘vlot en vriendelijk’ redeneren behoren nog steeds tot de taak van de Rijksdienst. De dienst beschikt daartoe over specialisten, historici en bouwkundigen. Maar er zijn ook grote verschillen met de huidige tijd. Het Rijksbureau voor de Monumentenzorg had na de oprichting in 1918 tot ver in de vorige eeuw veel in te brengen in de gang van zaken bij restauraties. Of een herstelplan kon rekenen op steun van het Rijk hing af van het oordeel van de Rijkscommissie.

De discussie vond vooral binnen de commissie plaats en het oordeel werd naar buiten toe opgelegd. Zo legden de eigenaren van de monumenten bij een voorgenomen restauratie ook de keuze voor een architect voor aan de Rijkscommissie. Die keurde zeker niet iedere architect goed en stelde dan een andere voor. Tegenwoordig kent de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed subsidie voor het onderhoud van rijksmonumenten toe. Die voor restauratie loopt via de provincies. Wat is gebleven zijn de discussies. Veranderde inzichten, technieken en materialen hebben er niet voor gezorgd dat er een pasklare oplossing bestaat voor elk probleem. Voor een behoorlijke argumentatie van een ingreep in een monument is inbreng van technische, historische en esthetische kennis ook na honderd jaar nog steeds van belang. ✉

Hendrik-Jan Tolboom, specialist natuursteen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, discuteert dagelijks over herstellingsplannen, h.tolboom@cultureelerfgoed.nl.

Een greep uit de belangwekkende uitgaven van de laatste tijd. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

HUIZEN IN NEDERLAND

De negentiende en twintigste eeuw
 Coert Peter Krabbe, Dolf Broekhuizen en Niek Smit, Waanders, Zwolle, 456 pag., € 49,95, ISBN 978 94 6262 174 9

Niet alleen de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, maar ook Vereniging Hendrick de Keyser viert dit jaar een honderdjarig bestaan. In 1918 richtte een groep bezorgde Amsterdammers de vereniging op om historische huizen van de sloop te redden. Inmiddels heeft ze al meer dan vierhonderd huizen verworven en verhuurt ze deze om in te wonen. Bij een aankoop doet de vereniging grondig onderzoek naar het huis, vaak samen met de Rijksdienst. In dit vijfde deel in een serie staat op degelijke wijze het verenigingsbezit beschreven dat in de afgelopen twee eeuwen is gebouwd.

IN DE REGEL VRIJ

100 jaar politiek rond onderwijs, cultuur en wetenschap
 Pieter Slaman, Jo Bardoel e.a., OCW, Den Haag, 416 pag., gebonden, € 20,-, ISBN 978 94 92513 09 0

Ook het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap bestaat in 2018 honderd jaar. Wat moet worden onderzocht als niet elk onderzoek kan worden betaald? In een land waar geen enkele meerderheid zijn wil kan opleggen is dat een lastige vraag. Dit boek laat zien hoe Nederland in de afgelopen eeuw vorm gaf aan onderwijs, cultuur en wetenschap. Het beschrijft die honderd jaar van burgerschap tot wetenschap en van media tot Mammoetwet. Ook bevat het interviews met alle oud-ministers sinds 1973.

100 JAAR NIEUWE HAAGSE SCHOOL

De toekomst van het verleden
 Marcel Teunissen, Naio10, Rotterdam, 144 pag., gebonden, € 29,95, ISBN 978 94 6208 450 6

Het is een soort Amsterdamse School, maar dan in Den Haag. Denk aan kunstig metselwerk, met heel veel bakstenen, hier en daar wat beeldhouwwerk. Een snuffje Berlage, de horizontale lijnen van Frank Lloyd Wright, maar ook wat elementen van De Stijl. Want de Nieuwe Haagse School, die zich honderd jaar geleden in de eerste gebouwen materialiseerde, is zo veel strakker dan de Amsterdamse, dat je er goed de opmaat naar de moderne architectuur in kunt zien.

RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN, LEIDEN

Een geschiedenis van 200 jaar
 Peter Akkermans, Luc Amkreutz e.a., Waanders, Zwolle, 552 pag., gebonden, € 45,-, ISBN 978 94 6262 175 6

Die mummies! Dat beeldhouwwerk uit het Romeinse Rijk! Die vazen uit het oude Griekenland! En anders wel die complete Egyptische tempel in de entreezaal! Sinds twee eeuwen is het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden een gerespecteerd podium voor de oudheid. Een groep medewerkers beschrijft in dit kloeke boek de turbulente geschiedenis van het museum. Over hoe koning Willem I het in 1818 stichtte en hoe Caspar Reuvens, ter wereld de eerste hoogleraar in de archeologie, daar directeur van werd. De auteurs gaan uitgebreid in op de interne meningsverschillen die het museum in die tweehonderd jaar als golven zo regelmatig overspoelden.

GATEN IN DE MUUR

Jan Dirk Schouten, Diafragma, Rotterdam, 100 min., € 10,-, ISBN 978 94 9063 155 0, verkrijgbaar via www.uitgeverijdiafragma.nl

Met onderzoeken, locaties van kunstwerken en contact met kunstenaars hielp de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed documentairemaker Jan Dirk Schouten op weg. Hij ondernam een zoektocht door Rotterdam langs de kunst die in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog op nieuwe gebouwen is aangebracht. De synthese tussen kunst en architectuur symboliseerde de bouw van een betere wereld. De documentaire is op dvd verkrijgbaar.

DOLF HENKES EN CURAÇAO

David Bade, Verele Engels e.a., LM, Volendam, 96 pag., € 19,50, ISBN 978 94 6022 445 4

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert de nalatenschap van kunstenaar Dolf Henkes. Na de sombere, zwarte Tweede Wereldoorlog sloot Henkes het zonnige Curaçao in zijn hart. Hij heeft er twee muurschilderingen achtergelaten. Nog tot en met 12 januari zijn er op drie locaties op het eiland tentoonstellingen van Henkes te zien, waar de Rijksdienst meer dan dertig schilderijen voor uitgeleend heeft.

EEN HISTORISCH INTERIEUR AANPASSEN

Jojanneke Clarijs, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 9 pag., gratis download via www.cultureelerfgoed.nl

In veel gevallen is het interieur van een oud gebouw niet meer geheel oorspronkelijk, maar bevat het nog wel cultuurhistorisch waardevolle elementen. Deze vertellen het unieke verhaal van het gebouw, namelijk hoe het door de tijd heen is gebruikt en hoe het er van binnen uit heeft gezien. Een geslaagde restauratie of verbouwing houdt rekening met deze elementen. Dat vraagt kennis

van het interieur en een goede voorbereiding. Deze brochure voorziet daar op twee manieren in. Enerzijds staat gepreciseerd wat een historisch interieur waardevol maakt. Anderzijds helpt een stappenplan eigenaren van oude gebouwen op weg om hun verbouwing te laten slagen.

INTERIEURS UIT 1940-1965

Mascha van Damme, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 8 pag., gratis download via www.cultureelerfgoed.nl

Huizen, maar ook andere gebouwen, zijn in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog op een bijzondere manier ingericht. Nu deze interieurs door elkaar snel opvolgende modes en door sloop in rap tempo verdwijnen, dringt het besef steeds verder door dat zij aandacht en soms zelfs bescherming verdienen. Deze brochure wil bijdragen aan de waardering voor dit recente culturele erfgoed.

BEHOUD VAN HISTORISCHE WINKELINTERIEURS
Claudia van Kouwen, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 8 pag., gratis download via www.cultureelerfgoed.nl

Vanaf de straat zijn historische apotheken, drogisterijen en kruideniers te herkennen aan hun geveltekens of sierlijke gouden letters op de etalageruiten. Soms gaat daarachter een behoorlijk oude inrichting schuil. Maar door de snelle veranderingen in de afgelopen decennia hebben veel winkels hun historische tegeltableau, toonbank of etalage verloren. Het kleine aantal complete interieurs van vroeger dat resteert, verdient het om gekoesterd te worden. Daarvoor is wel de inzet, hulp en medewerking van velen nodig. Deze brochure biedt de helpende hand.

BOUWHISTORISCHE VONDSTEN IN HET INTERIEUR

Odwin Ralling, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 8 pag., gratis download via www.cultureelerfgoed.nl

De meeste oude panden kennen een rijke historie. Het is zeer waarschijnlijk dat zich boven, onder of achter plafonds, vloeren en wanden resten bevinden uit vervlogen tijden. Veel van deze sporen kunnen tijdens een verbouwing in zicht komen. Vaak zijn ze informatief en verhelderend, soms zelfs spectaculair, zoals een plafondschildering uit de zeventiende eeuw of een wand vol Delfts blauwe tegels. Belangrijk is het om deze vondsten te documenteren en aan de volgende eigenaren van het gebouw door te geven. Ze vertellen iets over de geschiedenis van het pand en kunnen een behoorlijke cultuurhistorische waarde hebben. Deze brochure legt uit wat te doen als er zo'n bouwhistorische vondst gedaan wordt. ☒

Ook iets interessants het licht doen zien? Neem contact op via d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Verschijnt drie maal per jaar.
Jaargang 10, nummer 4, november 2018

Eindredactie Dirk Snoodijk
(d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl)

Redactieraad Ruben Abeling, Mieke van Bers, Menno van der Heiden, Janneke Hille, Geertje Huisman, Esther Jansma, Ineke Joosten, Dolf Muller, Daphne Nieuwenhuijse, Ben Kooij, Birgit Reissland, José Schreurs, Jinna Smit, Marike Snoek en Huub van de Ven

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Vormgeving en druk Xerox OBT, Den Haag
Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed?

Zie cultureelerfgoed.nl/abonnement. Of mail naar info@cultureelerfgoed.nl of bel 033 - 421 7 456.

De InfoDesk is er ook voor adreswijzigingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
033 - 421 7 421
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties

Open ma t/m vr 9-17 uur
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

Vestiging Rijswijk

Visseringlaan 3 | 2288 ER Rijswijk

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert en inspireert bij het behoud, de duurzame ontwikkeling en de toegankelijkheid van het meest waardevolle erfgoed van Nederland. Op het gebied van monumentenzorg, archeologie, historisch landschap en museale collecties voert de Rijksdienst de wet- en regelgeving uit.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op PEFC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg. De biofolie waar het in wordt verstuurd is biologisch afbreekbaar.

TWEEDEHANDS STENEN

Honderd jaar geleden, ten tijde van de oprichting van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, kwam er een einde aan de wereldoorlog. Die had grote delen van Noord-Frankrijk en België in een puinhoop veranderd. Het bouw materiaal dat hierbij vrijkwam, werd niet alleen gebruikt voor herbouw ter plaatse, maar ook elders. Al eeuwenlang voor de Grote Oorlog was hergebruik van bouwmaterialen de norm. Ze waren immers duur en soms moeilijk voorhanden. Het is in de huidige maatschappij niet de meest voor de hand liggende

keuze meer. Maar onlangs is in de Limburgse stad Thorn de rijksmonumentale kerk van de abdij gerestaureerd met tweedehands stenen. En een flinke portie vakmanschap. Van de westgevel, een staalkaart aan bouwfasen uit de afgelopen duizend jaar, lieten dikke lagen kolenzandsteen los. Die was aan het verweren. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed stelde vast om welke steensoort het ging en dacht mee over de aanpak en het vervangende materiaal. Deze kolenzandsteen wordt niet meer in groeves gewonnen, waardoor er geen nieuwe blokken verkrijgbaar zijn. En de kolenzandstenen van de in 1980

gesloopte Sint-Petruskerk uit het dorp Chevremont bij Kerkrade lagen maar te wachten op een nieuwe bestemming. Het herstel was vergelijkbaar met een grote puzzel. Elk gat werd gevuld met een oude steen. Zo is het blokverband gerespecteerd en zijn de goede blokken behouden. De abdijkerk van Thorn kan er de komende honderd jaar weer tegenaan. ✘

Hendrik-Jan Tolboom, specialist natuursteen, en Janneke Hille, adviseur bouwkunde, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, boden expertise bij het herstel, h.tolboom@cultureelerfgoed.nl & j.hille@cultureelerfgoed.nl.

1918: De westgevel van de abdijkerk van Thorn stamt deels nog uit de tiende eeuw

2018: De gevel is gerestaureerd met stenen van een afgebroken kerk